

Rondom Schokland is het verenigingsorgaan van de *Vrienden van Schokland*, ingeschreven bij de *Kamer van Koophandel* te Lelystad onder nr. 40059053.

BESTUUR VRIENDEN VAN SCHOKLAND

Voorzitter

Harrie Scholtmeijer; tel. 0527 620490

Secretaris

Corry Hendrix-Mocking; tel. 0527 652771
Oud Emmeloorderweg 18, 8308 PK Nagele
E-mail: fam.hendrix@hetnet.nl

Penningmeester

David Roemers; tel. 06 14 57 82 36

Ledenadministratie

Theo Hersevoort; tel. 0527 613 740
Orionstraat 15, 8303 AT Emmeloord
E-mail: t.v.hersevoort@ziggo.nl

Adviseur

Henk Kloosterman; Museum Schokland,
Telefoon: 0527 251396

REDACTIE RONDOM SCHOKLAND

Redactie-adres

Hans Hollestelle; tel. 038 3329944
Scheerling 199; 8265 GG Kampen
E-mail: redactie@vriendenvanschokland.nl

Overige leden

Leen van Duivenboden, Leo Kaan;
Harrie Scholtmeijer.

CONTACTPERSONEN

R. Rijs, *Stichting het Flevo-landschap*
B. van Tilburg, *RCE Lelystad*
contactadres: *Nieuw Land Erfgoedcentrum*
Berend Jan Grotenhuis

CULTUURHISTORISCHE INFORMATIE

www.vriendenvanschokland.nl
www.museumschokland.nl
www.nieuwlanderfgoedcentrum.nl
www.flevolandbovenwater.nl
www.flevo-landschap.nl
www.schoklanddoordeeeuwenheen.nl

CONTRIBUTIE

Volwassenen € 15,-; huisgenootleden € 5,-;
jeugdleden € 3,75.
ING-Bank: NL30INGB0001179970 of
Rabobank: NL75RABO0346556813
t.n.v. Penningmeester VvS te Emmeloord.
Beëindiging lidmaatschap schriftelijk vóór
1 september van het lopende jaar.

In dit nummer:

► Vereniging

Beste *Vrienden* 2
Redactie

Donderdagavond- en zondagmiddaglezingen
in het seizoen 2015-2016 3
Corry Hendrix

Klassiek op zondag 5
Museum Schokland

Activiteiten van het *Flevo-landschap* 6
Tim Beldman

Lees- en kijkboek over 60 jaar ondernemersgeschiedenis
Ode aan de Lange Nering 8
Leen van Duivenboden

Amerikaanse bommenwerper houdt geschiedenis levend
Anoniem schelpenpad heet nu Dinah Mightpad 10
Hilda Helmhout

Herdenking 100 jaar Gerrit van der Heide, archeoloog
Gerrit van der Heide 12
Evert de Boer

Nog even over de Tudhope-herdenking. 19
Bestuur Vrienden van Schokland

► Hoofdartikelen

Twee scheepswrakken bij Schokland
Bestaan en bedreiging 20
Leo Kaan

Voordat ik (U) het vergeet 31
Leen van Duivenboden

Eerste aflevering: Uit de oertijd van de Lange Nering
"Verzinsel van Westerhof en Linzel" 31
Henk Hoekstra

Geen weg terug (gedicht) 36
Floor Koedam

Het 'platte dakendorp' in de Noordoostpolder
Het 'eerste leven' van Nagele 37
Aaldert Pol

ISSN 2214-2215

Niets uit deze uitgave mag worden overgenomen of vermenigvuldigd zonder voorafgaande toestemming van de redactie.

De redactie heeft ernaar gestreefd de auteursrechten voor de illustraties en foto's te regelen volgens de wettelijke bepalingen. Degenen die desondanks menen rechten te kunnen doen gelden, kunnen zich alsnog tot de redactie wenden.

Artikelen voor het winternummer dienen uiterlijk op 1 februari 2016 bij de redactie binnen te zijn.

WINTER 2015

Beste Vrienden

De vereniging *Vrienden van Schokland* ontving veel aandacht van de media in de afgelopen periode. De 75 jaar Tudhope-herdenking op Schokland in augustus kreeg uitgebreid aandacht op *SBS6* en *Omroep Flevoland*.

In oktober was de onthulling van het Dinah Mightpad. Het schelpenpad dat loopt van de Nagelerweg, iets ten zuiden Emmeloord, naar de Vliegtuigweg, net ten noorden van Oud Emmeloord op Schokland, heeft na 71 jaar eindelijk een naam gekregen op initiatief van de *Vrienden van Schokland*. *Omroep Flevoland* heeft hier ruim aandacht aan besteed zowel op radio als op tv.

Omroep Flevoland Radio is op vijf opeenvolgende dagen afwisselend met Harrie Scholtmeijer en met Hans Hollestelle op pad geweest door heel de provincie Flevoland voor het maken van korte radio-verslagen in het kader van de *Week van de Geschiedenis*. Het onderwerp van elke radio-item was steeds *Naamgeving in Flevoland*: www.omroepflevoland.nl/luisteren/week-van-de-geschiedenis/30-10-2015

Er was toegezegd dat in deze editie van *Rondom Schokland* het tweede deel zou worden afgedrukt van het winnende schoolwerkstuk dat in mei van dit jaar de *Gerrit Daniël van der Heideprijs* voor 2015 won. Door ruimtegebrek schuiven we het tweede deel van het winnende artikel door naar editie 56-1 van dit tijdschrift.

De nieuwe website van de *Vrienden van Schokland* is *on-line*. Hij is te vinden op www.vriendenvanschokland.nl. Daar staat ook een archief met pdf-bestanden van voorgaande edities (vanaf 2009) van dit tijdschrift. Zo kunt u alles thuis digitaal bekijken en doorzoeken, waar ter wereld u ook bent. De website is ook prima vanaf een *tablet* of *smartphone* te raadplegen. Er wordt nog gewerkt aan een index zodat u digitaal de edities kunt zoeken op onderwerp of auteursnaam. Houd de ontwikkelingen van de website in de gaten.

Veel leesplezier!

Hans Hollestelle

Op vrijdag 30 oktober 2015 werd langs de Nagelerweg, iets ten zuiden van Emmeloord het Dinah Mightpad onthuld door Wethouder Andries Poppe van de Gemeente Noordoostpolder en Harrie Scholtmeijer voorzitter van de Vrienden van Schokland.
Foto: Teunis 'PATS' Schuurman.

Vrienden van Schokland
CULTUURHISTORISCHE VERENIGING VOOR FLEVOLAND

Donderdagavond- en zondagmiddaglezingen in het seizoen 2015-2016

Corry Hendrix

In het komende lezingenseizoen worden tot en met april 2016 door de vereniging Vrienden van Schokland weer lezingen georganiseerd op de zondagmiddagen (15:00 uur) in Museum Schokland en op donderdagavonden (20:00 uur) in de kelderzaal van de Nieuw Jeruzalemkerk in Emmeloord.

Alle lezingen zijn voor onze leden gratis toegankelijk. Niet-leden betalen de entree van het Museum Schokland of van de Nieuw Jeruzalemkerk. U bent weer van harte uitgenodigd om de lezingen van de Vrienden van Schokland bij te wonen.

Zondagmiddag 22 november 2015

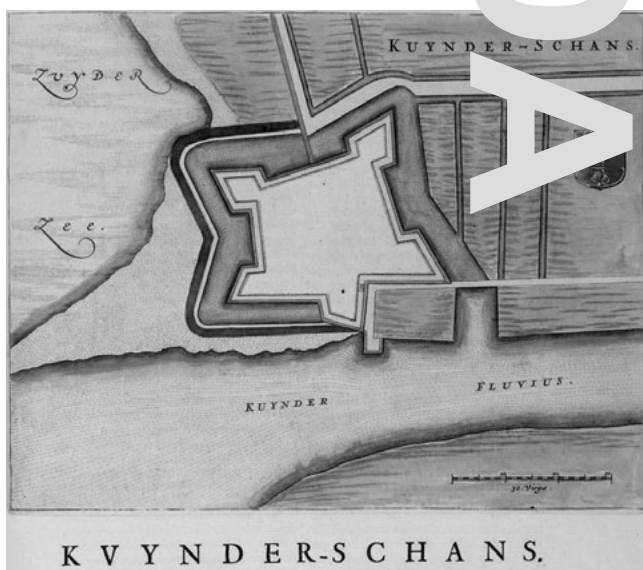
Om 15:00 uur in Museum Schokland
Evert de Boer: een Archeologische/
Historische wandeling door Kuinre.

Donderdagavond 21 januari 2016

Om 20:00 uur in de kelderzaal van de
Nieuw Jeruzalemkerk in Emmeloord.
Bert Hummel neemt ons mee op een
geologische voorjaarsvakantie op Møn
en Sjælland in Denemarken.

In het voorjaar van 2010 heeft
hij samen met zijn vrouw Ali een
(geologische) vakantie in Denemarken
doorgebracht. Ze kampeerden op de
punt van het eiland Møn en maakten
uitstapjes naar de grote kalkgroeve in
Fakse en naar de krijtkust van Stevns
Klint op het eiland Sjælland.

Op Møn werden diverse lange
wandelingen gemaakt door de natuur
waar de voorjaarsbloemen uitbundig
bloeden. Meerdere dagen werden

doorgebracht op het kiezelstrand
van de krijtkust om te zoeken naar
fossielen.
Naast de wandelingen en het fossielen
zoeken werd er ook wat "cultuur
gesnoven".

*Zondagmiddag 22
november 2015.
Evert de Boer geeft
een lezing over
Kuinre.*

Donderdag 21
januari 2016.
Een lezing van Bert
Hummel over een
geologische reis
naar Denemarken.

Zondagmiddag 14
februari 2016. Rint
Massier laat films zien
van zijn duikwerk bij
het verdwenen dorp
Beulake.
Bron foto:
natuurmonumenten.nl

Middels een *powerpoint*-presentatie wordt op deze avond verteld over hun ervaringen in dit gedeelte van Denemarken. Er is fossiel materiaal te bekijken evenals geologische literatuur en folders.

Zondagmiddag 14 februari 2016

Om 15:00 uur in de Filmzaal van Museum Schokland.

Rint Massier mag als amateur-duiker archeologische onderzoek doen op de bodem van meren, plassen en kanalen. Zo dook hij al meermaals naar het in de golven verdwenen dorp Beulake. Ook heeft hij diverse vliegtuigwrakken uit de Tweede Wereldoorlog gelokaliseerd en resten ervan naar de oppervlakte gebracht. Regelmatig werden daarbij

Donderdag 17 maart
2016.
Anton de Wit over
zijn boek "Wanneer
de polder vonken
slaat"

nog menselijke resten of niet ontplofte bommen aangetroffen. Massier was altijd ook een verwoed amateur-filmer die tal van zijn duik-ondernemingen op smalfilm vastlegde.

Bij zijn lezing op zondagmiddag in de Filmzaal van Museum Schokland, zal hij meerdere van zijn korte documentaire-films vertonen.

Donderdag 17 maart 2016

Om 20:00 uur in de kelderzaal van de Jeruzalemkerk in Emmeloord.

Anton de Wit: "Wanneer de polder vonken slaat".

Anton de Wit is een echte polderpionier. Hij heeft het begin van de polder en de ontwikkeling ervan meegemaakt. Hij heeft in de loop der jaren veel materiaal verzameld op grond waarvan in 2012 een boek verscheen. De titel van dit boek, "Wanneer de polder vonken slaat", slaat op het verbranden van riet dat ingezaaid was om vocht aan de grond te onttrekken. Aan de hand van dia's zal Anton de Wit vertellen wat dit allemaal teweeg bracht.

Donderdag 14 april 2016

Om 20:00 uur in Museum Schokland
Jaarvergadering

De Jaarvergadering wordt gewoontegetrouw afgesloten met een luchtige afsluitende lezing.

Persfotograaf Hans Veenhuis neemt ons mee door zijn uitgebreide fotoarchief.

###

Klassiek op zondag

Museum Schokland

In Museum Schokland zijn er tot april 2016 diverse muziekuitvoeringen. Ze worden gehouden op zondagmiddag aanvang 16:30 uur. De toegangsprijs bedraagt € 12,00. Voor meer informatie over de muziekuitvoeringen kunt u kijken op www.museumschokland.nl.

13 december 2015: *The Consort of the 18th Century*

Alle leden van dit ensemble (afkomstig uit Amerika, Afrika, Australië en Europa) zijn gepassioneerd door het repertoire van de 18e eeuw bekend als de Galant-stijl. Het *Consort* werkt volgens de muzikale en esthetische principes afkomstig uit diverse bronnen uit deze periode.

Werken van Haydn en Beethoven.

10 januari 2016: *Cafe Hummel*

Johann Nepomuk Hummel (1778-1837) was de beroemdste componist en pianist van zijn tijd en dé schakelfiguur tussen het Weens Classicisme en de Romantiek. Tegenwoordig lijkt hij vergeten maar langzaam maar zeker is er sprake van een *Hummel-revival* en wordt hij herontdekt als een hoogst originele componist, met even frisse als boeiende muziekstukken.

Pianotrio's van Schumann en Hummel. Etudes voor pianoforte van Ferdinand Hiller.

24 januari 2016: *Petra Somlai, Fortepiano*

Petra Somlai werd in 1981 in Hongarije geboren. Tijdens haar studie piano en directie raakte Petra gaandeweg steeds meer geïnteresseerd in de authentieke uitvoeringspraktijk op historische instrumenten.

Werken van Clara Schumann, F. Mendelssohn, C. Czerny en L. van Beethoven.

7 februari 2016: *Præmia Ensemble*

Muzikale reis door Europa. Een programma met de verschillende stijlen van de muziek van barok tot vroege klassiek; een bewogen tijd tussen absolute monarchie en *Verlichting*. Werken van Anna Bon die Venezia, Jakob Friedrich Kleinknecht, Franz Benda, Georg Philipp Telemann en Joseph Haydn.

21 februari 2016: *Gesto Antico*

Het kamermuziek ensemble *Gesto Antico* wordt geprezen om zijn levendige, oprechte en spontane speelwijze. De musici verkennen voortdurend de verbinding tussen henzelf en het publiek; het is deze verbinding die live concerten zo uniek maakt. Ze delen hun passie voor de klank van darmsnaren en zijn gespecialiseerd in uitvoeringen op historische instrumenten.

Werken van L. Boccherini, I. Pleyel en F. Mendelssohn.

21 februari 2016:
Gesto Antico.

Startpunt voor ontdekkingstocht over Schokland

Tim Beldman

De Gesteentetuin en het daarin gelegen bezoekerscentrum is een prima startpunt voor een ontdekkingstocht over Schokland. Die tocht begint zo'n 200.000 jaar geleden. In De Gesteentetuin is een aantal zwerfkeien te zien, die door de gletsjers van de voorlaatste ijstijd in de Noordoostpolder zijn achtergelaten. In het bezoekerscentrum de geschiedenis over het ontstaan van de aarde en de stenen verpakt in een aantrekkelijke tentoonstelling. Ook is er informatie te vinden over de geschiedenis en de natuur van Schokland. Kinderen kunnen zich op de kijk- en doe-zolder vermaken met allerlei spellen en activiteiten.

Excursies en activiteiten

Het bezoekerscentrum dient als startpunt voor verschillende excursies, zoals een wandeling door *De Gesteentetuin*, stenen zagen of een pannenkoeken- of snertwandeling rondom Schokland. Ook zijn er regelmatig vollemaandwandelingen en historische tochten. Elke eerste en derde zondag van de maand is er in *De Gesteentetuin* een *Doe-middag* met tal van activiteiten voor jong en oud.

Op Schokland is altijd wat te doen! Er zijn heel veel leuke activiteiten op Schokland. Er is voor elk wat wils! Voor het actuele aanbod kan het beste de website worden geraadpleegd: www.flevo-landschap.nl.

Rondje Schokland

Een rondwandeling van 11 kilometer. De plattegrond is verkrijgbaar in het bezoekerscentrum.

Archeoroute Schokland

Met de *Archeoroute* ontmoeten kinderen leeftijdsgenoten die ooit op Schokland woonden. Ontdek hoe ze leefden, wat ze aten en hoe ze woonden. Kijk op www.archeoroute.nl voor meer informatie en de bijbehorende speurtocht. Kaart en speurtocht zijn ook verkrijgbaar in bezoekerscentrum *De Gesteentetuin*.

In De Gesteentetuin is een Rugzakroute voor de jeugd met als titel: Van gletsjer tot bosgrond. Foto: Flevo-landschap.

Op en rond Schokland kan men prachtige wandelingen maken. De langste wandeling van 11 kilometer leidt om het gehele eiland Schokland. Foto: Flevoland-schap.

Rugzakroute

De rugzakroute “Van gletsjer tot bosgrond” is geschikt voor kinderen van 8 t/m 12 jaar. In de rugzak zitten hulpmiddelen en aanwijzingen, waarmee het ontstaan van Flevoland kan worden ontdekt. Onderweg zijn er allerlei leuke opdrachten. De rugzakroute kost € 2,50 per kind (en een borg van € 10,-).

De Gesteentetuin

Keileemweg 1
8319 AC Schokland
Telefoon: 0527 - 652 210
of 0320 - 286 111

Het bezoekerscentrum in De Gesteentetuin is de centrale plaats in het Schokkerbos van waaruit alle activiteiten plaatsvinden. Rechts de borden horende bij de Archeoroute. Foto: Flevoland-schap.

Boommarterpad

Een gemarkeerde route van 1,5 kilometer (blauwe paaltjes). Kinderen kunnen langs dit pad ook een speurtocht lopen, die te koop is in het bezoekerscentrum.

Openingstijden

Elke zaterdag en zondag, tijdens alle schoolvakanties en in de maanden juli, augustus en september elke dag open van 12.00 tot 17.00 uur. Van november t/m februari van 12.00 tot 16.00 uur geopend.

Aantrekkelijk lees- en kijkboek over ruim 60 jaar ondernemersgeschiedenis

Ode aan de Lange Nering

Leen van Duivenboden

Stel dat iemand u verzoekt te kiezen uit de volgende typering van de winkelstraat van Emmeloord, De Lange Nering: “Loopgraaf tegen de verving, Commercieel Tochtgat, Polder Koopgoot, of Warm kloppend hart van de poldergemeenschap?”

Het pas uitgekomen kijk- en leesboek “Ode aan de Lange Nering”, met als ondertitel “Geschiedenis van een prachtige winkelstraat” kiest voluit voor de laatste kwalificatie. En terecht. In tekst, foto’s en algehele *lay-out* komt een stukje Emmeloord naar voren waarop het adagium “warm kloppend hart van de poldergemeenschap” alleszins van toepassing is.

Zoals gelegenheids-chroniqueur van diezelfde Lange Nering, Henk Hoekstra (zie verderop in deze editie: “*Verzinsel van Westerhof en Linzel*”) eveneens opmerkt, is er in alle boeken die over de bijzondere historie van de Noordoostpolder zijn verschenen, nauwelijks aandacht besteed aan de middenstand. Met dit boekje wordt een poging ondernomen die leemte te vullen, door zowel in tekst als in fotomateriaal

*Omslag van het boek
Ode aan de
Lange Nering.*

een schets te geven van 60 jaar ondernemersgeschiedenis in het hart van de polder. Een poging die alleszins geslaagd is.

Duidelijk wordt hoe de diverse ondernemers, afkomstig uit alle windstreken van ons land, al in het allereerste begin, 1953-1954 – de straat stond nog goeddeels in de steigers ! – begrepen dat als tegenwicht tegen de machtige directie met haar dirigistische beleid maar één remedie was: samenwerking en eendrachtig naar buiten treden.

Zo werd al in 1954 de “*Ondernemersvereniging Lange Nering*” opgericht. Aanleiding was de hoge pacht en een aankondigde pachtverhoging van domeinen. In gezamenlijkheid werd daar constructief tegen gereageerd via onderzoeken naar pachtprizen en vergelijkbare gemeenten elders in het land.

Van de Lange Nering op de tekentafel tot en met de praktijk van 2015, van oer-middenstanders als groenteboer Roorda, woonwinkel Batjes, kapper Held, sigarenzaak Sluiter, kruidenier Bekius, Zijlema met manufacturen, modezaak Geurtzen en vele vele anderen, tot het einde van de dagwinkels, in woord en beeld komt het allemaal aan de orde.

Zo toont het boekje ook de drie grote vernieuwingen die de Lange Nering gemaakt hebben tot wat het nu is: een aantrekkelijke winkelstraat, met een regionale uitstraling. Het waren vernieuwingen die tot stand kwamen door dezelfde vastberaden inspanning van ondernemers verenigd in de *Coöperatieve Vereniging Lange Nering-West* (tegenwoordig *Vereniging van Pandeigenaren*) opgericht in 1971. Vele namen passeren hierbij de revue: bestuurders van het eerste uur als slager G. Westerhof en bankier D. Linzel, later opgevolgd door Douwe

Henk Hoekstra, een van de eerste bewoners van de Lange Nering

Schirm, Karst Houwer, Hans Beekman en Hans Schipper, en weer later door de zoons van de voorgaande drie, Jeroen Beekman, Jeen Schirm en Klaas Houwer. Drie generaties bestuurders die zich met succes inzetten voor de Hoofdstraat van de polder.

Daarover en nog veel meer leest u in dit boek. Tekstschrijver Huib van der Wal heeft diverse ondernemers geïnterviewd en hun verhalen verwerkt, waarbij hun belevenissen ook de ervaringen van vele andere detaillisten weergeven.

En zo zien we foto na foto hoe over een periode van ruim 60 jaar een winkelstraat met haar tijd meeging, daardoor telkens van uiterlijk veranderde, maar in de kern bleef wat het was: een prettig koopcentrum in het hart van de polder.

Het boek is een uitgave van de *Vereniging van Pandeigenaren Lange Nering West*. Organisatie en redactie was in handen van Huib van der Wal. Oplage: 1000 stuks. Prijs € 10,-. Verkrijgbaar bij Boekhandel Marsman Emmeloord.

Leuk Sinterklaas-Kerstcadeautje!

###

Pagina uit het boek Ode aan de Lange Nering.

Verderop in deze editie van Rondom Schokland staat een artikel geschreven door Henk Hoekstra.

Naam Amerikaanse bommenwerper houdt geschiedenis levend

Anoniem schelpenpad heet nu Dinah Mightpad

Hilda Helmhout

Wethouder Andries Poppe (l) van de Gemeente Noordoostpolder en Harrie Scholtmeijer, voorzitter van de Vrienden van Schokland verrichtten de onthulling van de naam van het Dinah Mightpad.
Foto: Teunis 'PATS' Schuurman.

“Met donderend geweld komt er een enorm duister gevaarte tevoorschijn, gaat rakelings langs mij heen, schiet door het water dat ter plaatse ongeveer 30 centimeter hoog staat, en werpt een modderzuil van enkele tientallen meters hoog op. Dan is het weer net zo stil als zoëven. Ik herken in het monster een Flying Fortress (vliegend fort).”

Zo herinnerde kampklerk Dries Klumpje van Kamp Zuidvaart bij Emmeloord zich de noodlanding van de Amerikaanse bommenwerper Dinah Might op de koude, winterse donderdag 10 februari 1944. Het toestel kwam neer

in de zompige blubber bij wat nu de Vliegtuigweg heet, ten noorden van Schokland. In de vier jaar die volgden, ontstond er een naamloos pad langs de kavelsloot door de vele voeten van nieuwsgierigen die bij het wrak van de viermotorige B-17 kwamen kijken.

Op 30 oktober, meer dan 71 jaar na deze zwarte oorlogsdag, kreeg dit schelpenpad een naam: Dinah Mightpad. Voorzitter Harrie Scholtmeijer van de vereniging *Vrienden van Schokland* en wethouder Andries Poppe van de gemeente Noordoostpolder onthulden de naam, in het bijzijn van twintig belangstellenden. Onder hen was ook het echtpaar Ter Voert, wiens boerderij aan de Vliegtuigweg zes jaar geleden Dinah Might werd gedoopt. Hiervoor was de toen 84-jarige John Mosteller, radioman van het gecrashte vliegtuig, met zijn vrouw en twaalf familieleden naar Nederland gekomen.

De Dinah Might was met haar tienkoppige bemanning op de terugweg van een bombardementsvlucht op Braunschweig. Het vliegtuig werd echter door Duitse jagers uit de lucht

geschoten. Drie bemanningsleden sprongen boven Ossenzijl met hun parachute uit het toestel. De andere zeven overleefden de noodlanding in de pas drooggevalle Noordoostpolder; hier werden zij door de Duitsers gevangen genomen. Allen overleefden de oorlog.

“Dit is een straatnaam die dus echt iets vertelt over de geschiedenis”, memoreerde Harrie Scholtmeijer. Hij had voor de plechtigheid op zijn ligfiets het één kilometer lange pad tussen de Nageler- en de Vliegtuigweg gefietst. “Ik ben er al heel veel overheen gefietst. Maar als je dit verhaal kent, dan wordt het echt anders.” Niet voor niets hadden de *Vrienden van Schokland de Week van de Geschiedenis* gekozen voor de doop.

De naamgeving is een overwinning voor de vereniging, die haar initiatief om een pad aan de zuidpunt van Schokland te vernoemen naar de omgekomen piloot Bill Tudhope onlangs zag sneuvelen. De gemeente vond dat de geschiedenis van Schokland meer omvat dan de Tweede Wereldoorlog. Toch werkte zij van harte mee aan het Dinah Mightpad, dat verder verwijderd ligt van het voormalige eiland. “Ook wij vinden het erg belangrijk dat de geschiedenis levend gehouden wordt”, zei wethouder Poppe.

Hoe belangrijk het vertellen van verhalen daarbij is, bewees hoofdredacteur Hans Hollestelle van dit tijdschrift. Hij las het relaas voor van kampkerk Klumpje, dat deze optekende in het boek “In een benauwde tijd aan de zee ontruikt”, een uitgave van de IJsselacademie Kampen uit 1997. Hierdoor konden de aanwezigen alsnog het geraas van het langs vliegende “fort” horen, de

snijdende winterkou voelen, en voor hun geestesoog de sneeuwvlokken zien dwarrelen en de frisgroene akkers laten veranderen in een zompig moeras. “Dit had het einde van Kamp Zuidvaart en ook van mijn leven kunnen betekenen”, aldus Klumpje.

Overigens was er nog een tweede toestel dat crashte rondom Schokland. April 1944 stortte de Amerikaanse B-24 *Liberator* “*Old Hickory*” van piloot Joe Buland neer bij de haven Oud-Emmeloord. Drie van de tien bemanningsleden overleefden de crash niet. Beide vliegtuigen staan aan de wieg van de straatnaam Vliegtuigweg, die aanvankelijk Zuiderringweg zou gaan heten.

# # #

Gerard van Ommen, journalist van Omroep Flevoland maakt live opnamen voor de radio terwijl Hans Hollestelle voorleest uit het boek "In een benauwde tijd aan de zee ontruikt" van Dries Klumpje, kampkerk van Kamp Zuidvaart. Klumpje was ooggetuige van het neerkomen van de B-17 "Flying Fortress" Dinah Might op 10 februari 1944 in de blubber van de pas drooggevalle NOP. Foto: Teunis 'PAT'S' Schuurman.

Evert de Boer (1945) werd geboren in Pingjum (Gemeente Wonseradeel) in Friesland. Als zevenjarige jongen verhuisde hij in 1952 naar de Noordoostpolder. Zijn vader begon een boerderij bij Nagele met uitzicht op Schokland. In 1973 werd hij lid van de Vrienden van Schokland. Tot 2008 was hij voorzitter van deze vereniging.

Gerrit van der Heide

Evert de Boer

Gerrit Daniël van der Heide werd op 6 juni 1915 geboren in Rotterdam. Zijn vader had daar een herenmodezaak. Gerrit had geen ambitie om zijn vader op te volgen. Op jonge leeftijd ontwikkelde zich de passie voor de natuur. Na de basisschool en middelbare school ging hij naar de kweekschool (Pabo). Deze opleiding maakte hij niet af; het vrije buitenleven trok meer dan het onderwijs. Van 1938 tot 1941 was hij werkzaam als redacteur bij het Algemeen Dagblad en als reizend correspondent en medewerker op free-lance basis bij de Nieuwe Rotterdamse Courant. Als reizend correspondent schreef hij artikelen over de visserij op de Noordzee en over Finland.

In het begin van de jaren dertig van de vorige eeuw was Gerrit al actief in de *Nederlandse Jeugdbond voor Natuurstudie* (NJN). Hij vervulde bestuursfuncties en verzorgde verschillende vormen van publiciteit, o.a. de *NJN-schoolagenda*. Hij kwam in een circuit van verenigingen terecht waar hij lezingen hield over natuurhistorische onderwerpen. De NJN was voor hem een nieuwe wereld waarin hij de gelegenheid kreeg om een reis naar de Britse eilanden te maken. Op dat moment werd de schrijver in hem wakker. 'De Jan van Gent, een vogel van den oceaan' werd in 1935 de eerste van een reeks van honderden publicaties over natuur en natuurbehoud en later over cultuurgeschiedenis en cultuurbescherming.

Tijdens de Tweede Wereldoorlog was hij medewerker van het *Bureau Natuurbescherming* in Apeldoorn (een onderdeel van het *Ministerie van Cultuur*) waar hij inventarisatie

werkzaamheden verrichtte ter bescherming van natuurgebieden. Vanuit het departement werd hij in september 1944 (17 september de *Slag om Arnhem*) samen met Dr. P. Glazema (Directeur van *Monumentenzorg*) ingeschakeld bij de evacuatie van de collecties uit het Arnhemse *Gemeentemuseum* en het *Openluchtmuseum*. In de geëvacueerde stad werden ook talloze particuliere kunstverzamelingen naar veiliger oorden gebracht. Met gevaar voor eigen leven bracht hij met anderen veel schilderijen en kunstvoorwerpen naar Kasteel Cannenburch in Vaassen vervoerd. Daarnaast fungeerde de zogenaamde kunstbunker in Paasloo (Overijssel) ook als opslagplaats. Voor zijn inzet werd hij onderscheiden met de *Museummedaille*. Na de oorlog werkte hij mee aan de repatriëring van het weggevoerde kunstbezit. Zijn ervaringen legde hij vast in het indrukwekkende boek 'Onder de handen van de roovers vandaan' (1946). In deze periode publiceerde hij

ook boeken over de Biesbosch en over eendenkooien.

In 1942 leerde hij Klaske Jelsma kennen waar hij in 1946 mee trouwde. Ze woonden in Lemmer op een woonboot. Wat zal het een vreemde gewaarwording geweest zijn toen ze op een ochtend wakker werden en de boot helemaal scheef lag omdat die nacht het water uit de vaart was weggelopen waardoor hun woonboot scheef op de bodem kwam te liggen. In dat zelfde jaar verhuisden ze naar de pastorie op de Middelbuurt op Schokland. Een schitterende plek maar erg afgelegen.

Glazema maakte in 1946 Gerrit er op attent dat er een vacature was bij het *Biologisch-Archeologisch Instituut der Rijksuniversiteit Groningen*. (BAI, Nu *Groninger Instituut voor Archeologie*) Gerrit reageerde en werd er assistent bij de beroemde archeoloog Professor Dr. A.E van Giffen. Enige tijd later trad hij in dienst bij de *Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek* (ROB) in Amersfoort. Vanaf dat moment lag zijn werkterrein in de Noordoostpolder waar hij de opvolger werd van Professor P.J.P. Modderman. Gerrit vertelde graag over de beginperiode. Elke week maandag ging hij met 'een tas geleerdheid' naar Van

Giffen, die hem overhoorde over de meegenomen boeken. Op deze manier werd hij bijgespijkerd wat archeologie betrof.

Van 1948 tot 1974 was hij hoofd van het oudheidkundig bodemonderzoek in de IJsselmeerpolders. Hij behoorde toen tot de *Wetenschappelijke Staf van de Directie Wieringermeer (Noordoostpolderwerken)*.

Zijn meest succesvolle boek ('*Van Landijs tot Polderland*') over archeologie verscheen begin zestiger jaren van de vorige eeuw en beleefde een aantal herdrukken.

De groeiende collectie archeologische vondsten kreeg een plaatsje in het kerkje op de Middelbuurt dat werd ingericht als museum. Niet alleen archeologie kreeg daar een plaats maar ook werden verzamelingen aangelegd van geologie en biologie. Ook kwam daar de eerste collectie scheepsarcheologie terecht. Het museumterrein lag mudvol met ankers. De houten gebouwen die er toen stonden puilden uit van de vondsten.

Gerrit was de motor achter de oprichting van het *Museum voor de Scheepsarcheologie* te Ketelhaven, waarover hij ook de leiding kreeg. Dit verhuisde later naar het NISA

*Gerrit van der Heide geeft in juni 2002 uitleg bij de hunebedden van Rolde tijdens de excursie van de cursus Archeologie van de Vrienden van Schokland.
Foto: Evert de Boer.*

Gerrit van der Heide geeft in juni 2002 uitleg bij de hunebedden van Rolde tijdens de excursie van de cursus Archeologie van de Vrienden van Schokland.
Foto: Evert de Boer.

(Nederlands Instituut voor Scheeps-Archeologie in Lelystad. Thans valt het onder het RCE (Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed).

Door de vele vondsten van gezonken schepen in de IJsselmeerpolders werd Gerrit de expert op het gebied van Scheepsarcheologie. Hij schreef daarover in het boek 'Scheepsarcheologie, Scheepsopgravingen in Nederland en elders in de wereld'. Op dit terrein genoot hij internationale bekendheid.

Hij bezocht voor zijn werk o.a. Canada, de Verenigde Staten, Engeland, Polen, Denemarken, Filipijnen, Indonesië en Australië. Zowel in Nederland als in Duitsland en in steden als Kopenhagen, Helsinki, Turku, Stockholm, Oslo, Stavanger, Londen, Toronto, South Carolina, Kingston, Perth en Adelaide gaf hij lezingen.

Tijdens zijn reizen naar Australië bezocht hij Indonesië waarbij hij adviezen gaf voor de stichting van een maritiem museum.

In opdracht van de regering (1968) was hij betrokken als onderzoeker bij vier scheepswrakken van de *Verenigde Oost Indische Compagnie* (VOC) die voor de westkust van Australië lagen.

Onder andere de Batavia was een van die schepen. Sinds 1971 had hij zitting in *ANCODS* (*Australian-Netherlands Committee on Old Dutch Shipwrecks*) Hij bezocht Australië vrijwel jaarlijks voor vergaderingen en overleg. Tijdens het 25-jarig bestaan van het *Western Australian Maritime Museum* in Fremantle in 2003 ontving Gerrit een hoge onderscheiding: *Officer in the Order of Australia*. Op de medaille staat: *Awarded in recognition of Contribution to knowledge*.

Vanwege de wrakken uit de VOC-periode was Gerrit van der Heide de man achter het *Western Australian Maritime Museum* in Fremantle.

Vanaf 1970 was Gerrit van der Heide betrokken bij het VOC-schip 'Amsterdam' dat in 1749 gestrand was bij Hastings in Engeland. Hij was daarin adviseur van het stichtingsbestuur, lid van de technische commissie en secretaris van de opgravingscommissie. Hij werd in het stripblad *Suske en Wiske* opgevoerd als maritiem archeoloog in de strip 'Angst op de Amsterdam'.

In 1972 kreeg hij landelijke bekendheid door zijn presentatie van de Teleac cursussen. *Archeologie I en II, Geologie en Bedreigde Landschappen*. De begeleidende cursusboeken en de scenario's kwamen in nauwe samenwerking met hem tot stand.

Niet alleen natuur en cultuur boeide hem uitermate. Door zijn vele reizen kwam hij ook in contact met geologie. Na het droogvallen van de Noordoostpolder kwam bij Urk een puntgave eindmorene van een gletsjertong te voorschijn waarvan de stenen aan de oppervlakte lagen. Wietse T. Hellinga, Pieter van der Lijn en Berend Boelens zochten in

de pastorie op Schokland beschutting voor het soms boze weer in de nog kale polder. Bij Gerrits kolenkachel kwamen ze op verhaal. Als er gegeten moest worden vertelde Gerrit mij dat er gegarandeerd een door Klaske bereide haas of konijn op het menu stond. Heel vaak kwamen ze in de voormalige pastorie samen om te praten over stenen op Urk of over gevonden stenen in scheepswrakken. Ideeën werden uitgewisseld, conclusies werden getrokken en plannen werden gesmeed. Al deze bijeenkomsten zorgden er voor dat in 1954 de oprichting van *Geologisch Reservaat P. van der Lijn* bij Urk tot stand kwam. In 1964 kwam de geologica van P. van der Lijn in het bezit van de gemeente Noordoostpolder. Nadien werd de collectie uitgebreid met de fossielencollectie van Boelens en die van de moeder- en zwerfsteencollectie van Hellinga.

Voor de *Collectie Van der Lijn, Boelens en Hellinga* kwam er een beheerscommissie.

Gerrit is daar 40 jaar voorzitter van geweest. De *Commissie* reikt met regelmaat de *P. van der Lijn-onderscheiding* uit aan amateurgeologen. In 2015 werd deze voor de 13^e keer uitgereikt. De eer viel deze keer te beurt aan Berend Jan Grotenhuis die al heel wat jaren de geologie- en paleologie-cursussen voor de *Vrienden van Schokland* coördineert.

In samenwerking met Hellinga en de *Vrienden van Schokland* kwam in het Schokkerbos de *Gesteentetuin* tot stand. Dit vanwege de kwetsbaarheid van het *Geologisch Reservaat P. van der Lijn* bij Urk.

Daarnaast heeft Gerrit geologie-cursussen samengesteld en uitgeschreven. Samen met Hellinga schreef hij het boek: '*Zwerfstenen*'.

Gerrits talloze poldergerelateerde activiteiten zijn uiterst waardevol geweest voor het gebied. Evenzo drukte hij zijn stempel op de provincies Overijssel en Gelderland.

Van 1962 tot 1975 bekleedde hij bestuursfuncties bij de *Culturele Raad Overijssel*, zowel in het dagelijks bestuur en hoofdbestuur als bij de sectie *Natuurbescherming, Recreatie en Geschiedenis en Museumwezen, Oudheidkunde en Monumenten*. Hij schreef mee aan het standaardwerk '*Geschiedenis van Overijssel*' (1970) en publiceerde in de serie '*Jaarboeken Overijssel*'.

Hij was adviseur en bestuurslid bij het *Provinciaal Overijssels Museum*, het *Natuurhistorisch Museum Schoonewelle* in Zwartsluis, de stichting *Oude Stoomgemaal Mastenbroek* en de Monumentencommissie van *Het Oversticht*. Hij zat in het bestuur van *Vereeniging tot Beoefening van Overijsselsch Regt (VORG)*, was actief bij het *Gelders Oudheidkundig Contact*, het *Veluws Museum*, en de musea in Hattem en Elburg.

Hij stelde cursussen samen voor museumbeheerders en medewerkers en gaf deze cursussen zelf uit.

Ook aan de talloze opgravingen in en rond Kampen, Vollenhove, Zwolle (Spoolde) droeg hij zijn steentje bij. Veel van deze verslagen over archeologie publiceerde hij in de *Kamper Almanak*.

Ter gelegenheid van de zeventigste verjaardag van Gerrit gaf de *Culturele Raad Overijssel* een boek uit. '*Gerrit van der Heide: vijftig jaar in touw voor natuur- en cultuurbehoud*'. In dit vriendenboek is een belangrijke lijst opgenomen van publicaties van Gerrit van der Heide van 1935 tot 1985. De lijst omvat meer dan 400 titels. Ook na genoemde periode verschenen van zijn

hand nog vele tientallen titels, hetgeen al met al resulteerde in ruim 500 titels. In 1974 kwam er een eind aan de bewoning van de pastorie op Schokland en verhuisde hij met Klaske naar een stolpboerderij in Andijk. Bij zijn afscheid van *Museum Schokland* verleende Gemeente Noordoostpolder hem de *Eremedaille in Goud*. In Noord-Holland werd hij adjunct-directeur en hoofd van de wetenschappelijke afdeling van het *Zuiderzeemuseum* in Enkhuizen. Het museum bestond uit twee onderdelen, het binnen en buitenmuseum. Opnieuw speelde hij een belangrijke rol bij de opbouw van een museum. Veel waardevolle objecten uit tal van plaatsen rond de voormalige Zuiderzee werden overgebracht naar het buitenmuseum. Het verhuizen van huisjes gebeurde alleen als het bijvoorbeeld vanwege stadsuitbreiding noodzakelijk was. Bij ieder 'huisje' staat een biografisch verhaal samengesteld met de laatste bewoners. Hij bezocht de bewoners waarbij vooral de vrouwen een belangrijke rol speelden. Zij waren immers beter op de hoogte van de inrichting van dergelijke huisjes en zij konden belangrijke informatie verschaffen. Ook in zijn nieuwe omgeving zette hij zich in als adviseur, vraagbaak, bestuurder en wetenschapper.

Ook in Noord-Holland was hij dus zeer actief. Zo was hij lid van de werkgroep *Musea* binnen de *sectie Geschiedbeoefening van de Culturele raad Noord-Holland*, bestuurslid en adviseur in het museum van Andijk en in Heerhugowaard, Oudeschild en op Marken. Tenslotte was hij ook penningmeester van de werkgroep *Landelijk Schoon* van het *Westfries Genootschap*.

In 1987 verhuisden de Van der Heides naar Kallenkote bij Steenwijk. Ze kwamen te wonen in een historische boerderij die na een brand was herbouwd. Daar brachten ze de laatste jaren van hun leven door, omringd door een gigantische bibliotheek, kunst, schilderijen, kasten vol antiek en voorwerpen van de vele reizen die

*Impressie van het Zuiderzeemuseum in Enkhuizen. Gerrit van der Heide was tot aan zijn pensioen verbonden aan dit museum.
Bron foto: zuiderzeemuseum.nl*

gemaakt werden. Iedere keer als ik daar kwam keek ik weer mijn ogen uit. Stapels boeken lagen er, die nog gelezen moesten worden. Ook daar bleef hij actief met studeren, schrijven, het geven van lezingen en lesgeven. Tragisch dat in de laatste periode van zijn leven hij geplaagd werd door hardhorendheid. Op zijn negentigste verjaardag overhandigden we aan hem als bestuur van de vereniging *Vrienden van Schokland* een Workumer aardewerkbord. Daar was hij erg verguld mee. In mei 2006 overleed zijn vrouw Klaske. Toen Klaske overleden was en we in een gesprek kwamen over eenzaamheid zei hij dat de hond dat een beetje oploste. Hij moest immers elke dag met de hond naar buiten. Hij voegde er aan toe nieuwsgierig te zijn wie eerst dood zou gaan, de hond of hij. Gerrit won! (18 september 2006). Kort voor zijn dood was ik bij hem in Kallenkote en vroeg enigszins bescheiden aan hem waar zijn nalatenschap naar toe ging. 'Och, ze moeten maar zien wat ze er mee doen' was zijn antwoord. Overigens heeft hij wel enige zaken nagelaten die in de Flevolandse musea zijn terecht gekomen. Alles werd tijdens een veiling in Assen aan de man gebracht. Had ik dit maar geweten!

De vereniging *Vrienden van Schokland* werd opgericht op 11 oktober 1961. De aanleiding was een merkwaardig voorval op 30 september 1959. Studenten die lid waren van het studentencorps *Fides Quarit Intellectum* van een van de theologische hogescholen uit Kampen zullen tijdens een potje bier een ontgroeningsstunt bedacht hebben. Het was in 1959 was honderd jaar geleden dat Schokland ontruimd werd en dat een groot deel van haar bevolking naar Kampen (Brunnepe) verhuisde. Dit alles vormde een reden voor de studenten om in de nacht van 30 september en 1 oktober een bezoek aan Schokland te brengen. Op de terp lagen voorwerpen als ankers, een hoogwaterkanon, een ankersteen en netverzwaarders. Dit alles namen ze mee inclusief het bord 'Museum Schokland' dat langs de Schokkerringweg stond. Gerrit en Klaske die in de pastorie van het kerkje van *Museum Schokland* woonden, hadden niets gemerkt. Pas de volgende ochtend ontdekten ze de diefstal. Bij de ingang van het museum stond een nieuw bord met de tekst: 'Museum Schokland met ingang van heden naar Kampen verplaatst'. Gerrit kon de lol er wel van inzien want als oud-journalist zag hij direct de publiciteitswaarde. Hij nam contact op met de studenten en ze kwamen overeen dat de spullen terugkwamen. Dat gebeurde op 7 oktober 1959. Met twee platte wagens vertrok men vanaf het busplein in Ens met op de ene wagen de Enser fanfare en op de andere wagen de geroofde spullen. De daders liepen met een groene lap op de schouder, als teken van nederigheid, mee naar Schokland. Daar stonden honderden mensen hen op te wachten en gezamenlijk zongen ze het lied 'Wij zijn niet bang'. Op

De voor- en achterzijde van het bord van Workumer aardewerk dat Gerrit van der Heide kreeg op zijn 90^e verjaardag op 6 juni 2005. Van der Heide stond in 1961 aan de wieg van de oprichting van de vereniging Vrienden van Schokland. Foto's: Evert de Boer.

Foto uit het Kamper Dagblad van de woelige avond op Schokland op 7 oktober 1959 met het volgende bijschrift: "Op het parkeerterrein van het museum tussen brandende vaten met olie, zong de Kamper deputatie eendrachtig het korpslied. Achter de microfoon de praetor; het voorwerp dat hij in de hand heeft is geen bieffles maar een zaklantaarn. Links de directeur van het museum, de heer G. v.d. Heide en geheel links is nog een noviet zichtbaar die met een stok de afzetting handhaaft."

Schokland nam drs. A.P. de Haan als directielid van de *Directie van de Rijksdienst voor de IJsselmeerpolders* de museumschatten in ontvangst. In zijn toespraak memoreerde hij het erg luf te vinden (met een knipoog) om twee slapende mensen op Schokland te overvallen. Gerrit van der Heide betoogde in zijn toespraak dat het tijd werd om een vereniging op te richten van museumvrienden. Uiteindelijk hebben een aantal aanstaande dominees er voor gezorgd dat er een bloeiende vereniging kwam die niet meer weg te denken is uit Flevoland. Over deze vereniging zou men een boek kunnen schrijven. Gerrit van der Heide was vanaf de oprichting tot aan zijn dood adviseur van de vereniging. Hij heeft onvoorstelbaar veel betekend voor de cursussen geologie en archeologie. Oeverloze hoeveelheden aan teksten vloeiden uit zijn pen, bestemd voor het verenigingsblad 'De Vriendenkring'. Zelfs na zijn dood verschenen postuum nog artikelen. Echte erkenning van de wetenschap bleef uit. Vanuit Kampen hebben collegae en vrienden een poging ondernomen om hem een eredoctoraat te bezorgen. Tevergeefs.

Voor zijn inzet werd hij in 1977 benoemd tot *Ridder in de Orde van Oranje-Nassau*. Hij vond dit een beetje te veel eer.

De vereniging *Vrienden van Schokland* stelde tijdens het 50 jarig bestaan van de vereniging, op 5 november 2011, de Gerrit Daniël van der Heideprijs in, bestemd voor scholieren van het middelbaar onderwijs die een bijdrage leveren aan een onderwerp over Schokland en het voormalige Zuiderzeegebied rondom de provincie Flevoland.

Persoonlijk bewaar ik zeer goede herinneringen aan de archeologielessen die hij boeiend bracht maar ook aan de gezellige excursies die we met hem maakten.

Wat hem typeerde was vooral zijn eenvoud. Als er kinderen bij hem kwamen met een of ander gevonden voorwerp dan liet hij die in hun waarde door ze te laten geloven dat het belangrijk was. Dat was in hem 'de meester'. Ook mijn vroegere bezoeken aan Schokland samen met mijn vader zijn me bij gebleven. Er was altijd wel iets bijzonders om te zien. Mijn vader was een gretige afnemer van het hout van de opgegraven scheepswrakken. Trekker en wagen zorgden ervoor dat dit hout bij ons thuis in Nagele kwam. Met een grote cirkelzaag werden ze kachelklaar gemaakt. Ik kan stellen dat een groot deel van het opgegraven scheepshout door onze kachel is gegaan.

Wat mij bijbleef was zijn opmerking dat een goede archeoloog pas goed is als hij publiceert. Waarvan acte!

Luttelgeest, oktober 2015

###

Bronnen

- *De Vriendenkring*, 35^e jaargang nr. 2, 1995
- Gerrit van der Heide – *Wie Is wie in Overijssel*.
- I.M. Gerrit Daniel van der Heide, Piet J. Ashouwer in *Grondboor & Hamer* nr 5/6, 2006
- I.M. Gerrit van der Heide, Frits David Zeiler 2006
- I.M. Gerrit van der Heide, *De Vriendenkring* 46^e jaargang nr. 4. 2006
- Gerrit van der Heide: *Vijftig jaar in touw voor natuur- en cultuurbehoud*. Zwolle, 1985
- *De Vriendenkring*, 44^e jaargang nr. 1, 2004
- Clubhistorie. Geschiedenis van de vereniging *Vrienden van Schokland* (Internet)
- *Kamper Almanak*. Verschillende jaargangen.
- *Middeleeuws Kampen*, Alexander Jager. SPA uitgevers Zwolle, 2015
- Persoonlijke herinneringen van de auteur, 1952-2006

Nog even over de Tudhope-herdenking...

Als Vrienden van Schokland kunnen we terugkijken op een geslaagde Tudhope-herdenking. In het vorige nummer van Rondom Schokland heeft u daar uitgebreid over kunnen lezen, en op radio, televisie en in de kranten heeft u er ook oog- en oorgetuige van kunnen zijn. Wellicht was u zelf bij de herdenking aanwezig?

Maar... aan al dat moois hangt wel een prijskaartje. Onze penningmeester heeft de uitgaven voor die dag opgeteld en kwam uit op € 1.364,-. We kunnen dat geld opbrengen uit de algemene middelen. Er is genoeg in kas, anders hadden we die herdenking niet, of soberder georganiseerd. Maar het blijft natuurlijk een flink gat dat in onze reserves is geslagen.

Om die reden heeft het bestuur besloten om voor het eerst in het bestaan van de vereniging aan *crowd-funding* te gaan doen. Wilt u iets bijdragen in de kosten van deze bijzondere dag, maak dat bedrag dan over op IBAN NL30INGB0001179970, t.n.v. *Vrienden van Schokland*, onder vermelding van “*Tientje voor Tudhope*”.

Omdat de vereniging *Vrienden van Schokland* een algemeen nut beogende instelling is, kunt u uw gift van de belastingen aftrekken.

Alvast bedankt!

Bestuur *Vrienden van Schokland*

Tientje voor Tudhope

HOOFDARTIKELLEN

Leo Kaan (1958) werkt als docent geschiedenis in Zwolle. Naast het lesgeven doet hij onderzoek naar de maritieme geschiedenis rondom Schokland.

Twee scheepswrakken bij Schokland

Bestaan en bedreiging

Leo Kaan

Het schilderij van Hermanus Koekkoek hiernaast toont de barre ellende van Schokland tijdens een stormvloed. Bij storm uit het noordwesten werd het water vanuit de Noordzee de Zuiderzee in geperst en steeg het verder en verder tot het eiland zelf geheel werd overstroomd. Dan spoelde het water dwars door de houten huizen, werden palen van de zeewering weggerukt en schulde de bevolking op zolder, hopend en biddend dat hun huis het zou houden tegen dit natuurgeweld.

De zee kon het leven bedreigen, maar diezelfde zee bood ook gelegenheid tot het opbouwen van een bestaan. Veel bewoners van Schokland verdienden hun brood met visvangst of koophandel. Ook zorgde het regelmatig noodzakelijke onderhoud aan de zeeweringen voor een bescheiden aanvulling op de werkgelegenheid.

Deze twee gezichten van de Zuiderzee: de zee als mogelijkheid om een bestaan op te bouwen en de zee als bedreiging voor het leven op Schokland wil ik aan de hand van twee scheepswrakken nader toelichten. Het scheepswrak dat is aangetroffen op kavel NP 23-1 wordt

gebruikt om de strijd om het bestaan te verduidelijken, terwijl de overblijfselen van het schip op kavel NP 23-2 ons meer kunnen vertellen over de verdediging van Schokland tegen het steeds verder opdringende water.

Het eerste scheepswrak op kavel NP 23

Dit wrak werd in 1946 aangetroffen bij het graven van de bermsloot van de Schokkerringweg. Nader onderzoek wees uit dat het waarschijnlijk om een *Schokker Schuit* met een lengte van ongeveer elf meter gaat. Dit is een belangrijke vondst omdat dit scheepstype het meest door de

Schokkers werd gebruikt voor de visserij op de Zuiderzee. Voor de vangst op de Noordzee werden grotere Schokkers gebruikt, die over de hele lengte van een dek waren voorzien.

De Schokker Schuit

De Schokker was een bekende verschijning op de Zuiderzee. Het gebruik van dit schip was niet alleen voorbehouden aan de bewoners van Schokland, al doet de naam dit wel vermoeden. De herkomst van deze type-naam is onduidelijk.

Ets en tekening tonen een stevig gebouwd schip met een boeg in de vorm van een schuine balk en een breed uitwaaiierende voorsteven. Dit was het meest kenmerkende deel van het vaartuig. De Schokker werd geroemd vanwege haar 'droge' vaart waarmee bedoeld wordt dat het schip tijdens het zeilen weinig of geen water aan dek kreeg. Zo schrijft

Folkert Nicolaas van Loon¹ in 1820: (tijdens het tegen de wind in zeilen) ... "verwekt de scherp te zamen gerevene, hangende voorsteven, een kloving in de aanvallende baar (golf), welks tuimelende top door de boegen wordt teruggeworpen op eene wijze, welke bij stormweder als de benedenbogt van elke golf de grond schuurt en daardoor boven eene brandstorting geeft, verwondering baart"².

1. F.N. van Loon was een scheepsbouwkundige die zich rond 1820 heeft ingezet voor verbeteringen van de scheepsbouw in Nederland. Hij streefde naar verbeteringen van vorm- en tuiginrichtingen en ijverde daarbij voor het bouwen vanaf een ontwerptekening. Vergelijk de tekening die na opgraving van wrak 23-1 is gemaakt. Deze toont een schip dat volgens de ambachtelijke methode 'op het oog', dus zonder ontwerptekening, is gebouwd. De scheepsbouwer heeft het materiaal gebruikt dat voorhanden was. Dat blijkt bijvoorbeeld uit het gebruik van ongelijke planken en spanten.
2. F.N. Van Loon, Beschouwingen van den Nederlandschen scheepsbouw, oorspronkelijk uitgave Workum, 1838; facsimile Haarlem 1980, p. 13.

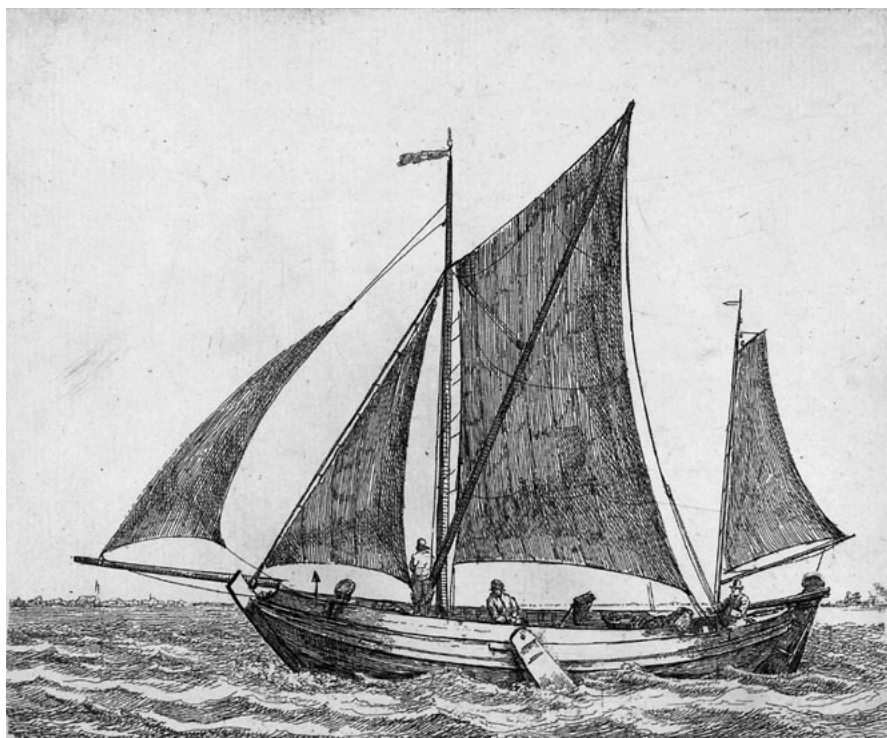
*H. Koekkoek jr:
Schokland met zicht op
de Middelbuurt,
ca. 1860.
Bron:
toerismeschokland.nl*

Beschrijving van het schip

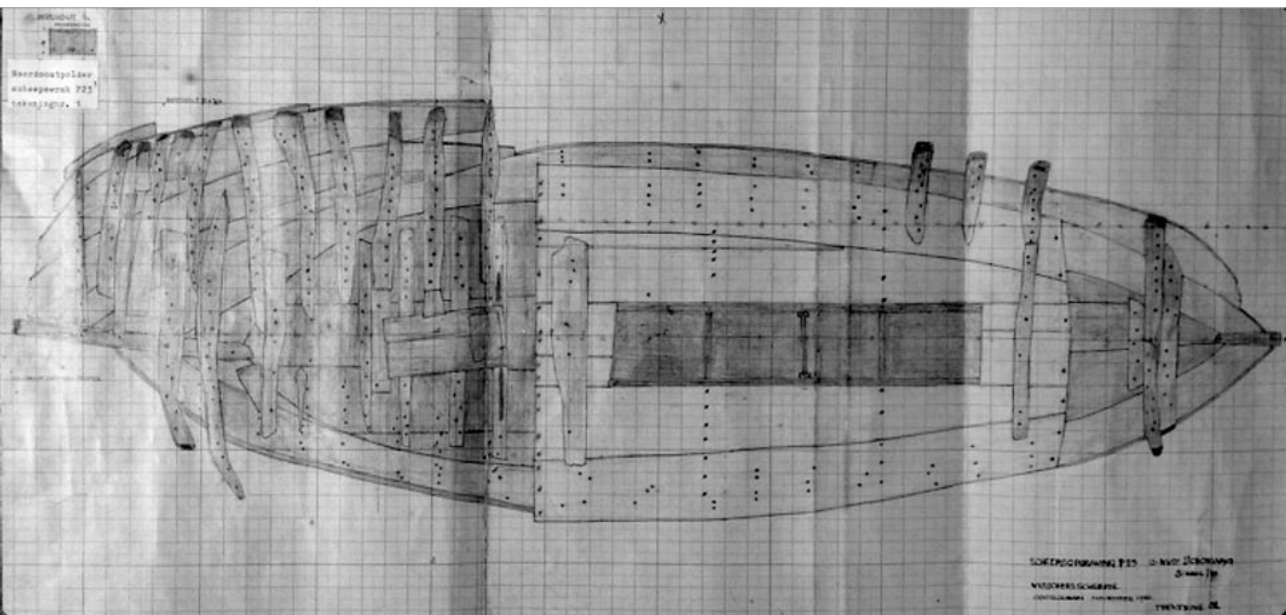
De voorkant van het schip, de boeg, loopt vrij hoog op vergeleken met het achterschip. Dit geeft het schip een fraaie lijn, die vooral bedoeld is om het schip te beschermen tegen het opspattende buiswater. De lagere achterzijde biedt gelegenheid voor het uitzetten en inhalen van het visgerei. De bodem van het schip is vlak met een lichte helling voor en achter. Dat verbetert de zeileigenschappen, want dan laat het schip het water beter los en houdt het meer vaart. Een platte bodem is ook gunstig aan de oostkant van de Zuiderzee vanwege de droogvallende plekken, vooral bij oostenwind en de heersende ondiepte. De oostkant van de Zuiderzee is bij de overheersende westenwinden lagerwal. Daar bezinkt dus ook meer slib. Ook de rivier de IJssel en het Zwarte Water droegen bij tot het steeds ondieper worden van de wateren van de Oostwal.

Onder het voordek, het vooronder, bevonden zich op de meeste Schokkers meestal drie kooien waar de bemanning kon slapen. Van deze binnenbetimmering is in het scheepwrak niets teruggevonden. Tevens was hier enige bergruimte in kastjes onder de kooien.³ De zeilvoering is afgestemd op het gebruik als vissersschip. Door de zeilen niet te hoog te voeren wordt het schuin in het water liggen tijdens zeilen en vissen beperkt. De verdeling van de zeilen over vier plekken geeft veel gelegenheid tot aanpassing van snelheid en helling. Het grootste zeil dat aan de voorste mast wordt gevoerd wordt omhooggehouden door een spriet. Met deze spriet kan het zeil vlot worden ingenomen door de spriet tegen de mast aan te trekken. Dan is gelijk de hele werkruimte achter de mast, de

3. G.V.J.M.Sopers, Schepen die verdwijnen, Amsterdam z.j., pag. 106.

Bron: www.rijksmuseum.nl
zoekterm: Schokker
schuit Gerrit
Groenewegen.

kuip met de bun, vrij om te werken. Het achterste mastje met zeil (de druil of bezaan) is onder andere bedoeld om, als het schip ten anker ligt of achter een visnet, de kop van het schip in de wind te houden. Dit is van groot belang voor de veiligheid van schip en opvarenden, want als het schip dwars op de golven komt te liggen dreigt omslaan of grote hoeveelheden water in de kuip met als mogelijk gevolg de ondergang. Op de eerste afbeelding is op het deksel van de bun het schepnet te zien, waar de gevangen vis uit de bun wordt opgeschept. Daarnaast liggen enige manden en ander visgerei.

Vondsten

De weinige vondsten betroffen onder andere twee zwaar geöxideerde munten en de resten van een vuurkist. In deze vuurkist kon een klein vuur worden gestookt om te koken. Verdere persoonlijke bezittingen zijn niet aangetroffen. Door het ontbreken van dateerbare vondsten wordt de ondergang ruim bepaald tussen ongeveer 1650 en 1800.

Ondergang

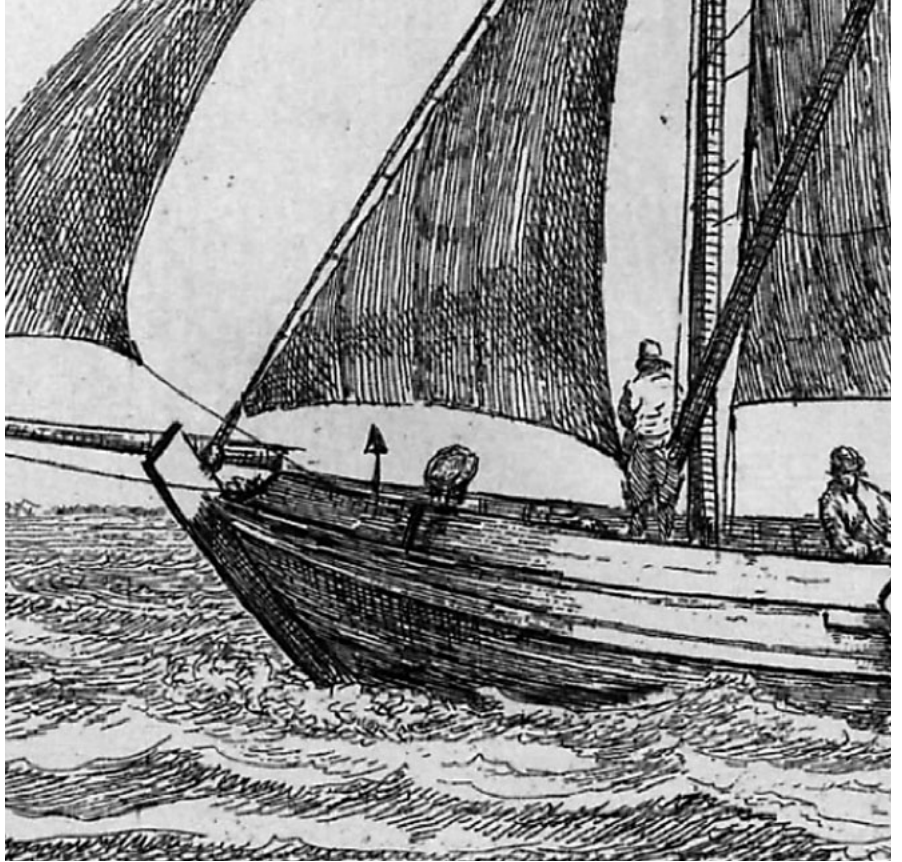
Over de ondergang worden verschillende mogelijkheden geopperd. Het is mogelijk dat het schip bewust aan de grond is gezet. De bemanning zag dan geen andere mogelijkheid meer om in een woedende storm het schip te behouden (vergelijk het schilderij van Hermanus Koekkoek). Dan werd ondiep water vlak bij de kust opgezocht zodat het schip gecontroleerd kon stranden. Hierdoor kon de bemanning zich dan tenminste nog in veiligheid brengen. Nadat de storm was geluwd, kon het wrak dan worden ontdaan van alles dat nog gebruikt kon worden.

Het is ook mogelijk dat het schip bij Schokland is gestrand en dat het wrak vervolgens door de bewoners van Schokland is geplunderd en gedeeltelijk gesloopt.⁴ Strandvondsten moesten natuurlijk worden aangegeven bij de autoriteiten maar dat is vaak niet gebeurd.

4. Opgravingsrapport RCE Lelystad NP23-1 met tekeningen.

Scheepswrak NP 23-1, bovenaanzicht. Rechts de achtersteven, links de voorsteven. In het midden geeft de rechthoek de bun aan. Een bun is een afgesloten deel van het schip waar de vangst in kan worden bewaard. De vis blijft vers doordat de bun in verbinding staat met het buitenwater. Dit water kan via honderden kleine gaatjes de bun in- en uitstromen.
Bron: Opgravingsrapport RCE-Lelystad NP23-1 met tekeningen.

*Detail van de ets van
Groenewegen met de
twee huidplanken
Bron: www.
rijksmuseum.nl,
zoekterm: Schokker
schuit Gerrit
Groenewegen.*

De bemanning

Schokkers werden door drie bemanningsleden bediend. De ets van Groenewegen toont deze drie mannen waarvan een het roer bedient, een bij de bun zit en de laatste lijkt te urineren. Als dat het geval is dan doet hij dat de goede kant op, namelijk van de wind af. De mannen zijn goed gekleed voor het werken in de buitenlucht. Ze dragen allemaal een hoofdbedekking en dat toont hun praktische inzicht: latere onderzoeken hebben aangetoond dat veel lichaamswarmte via het hoofd wordt afgevoerd.

Vaak wordt aangenomen dat voor op het schip een meisje is afgebeeld.⁵ Dat is onjuist. Op de ets van Groenewegen die in het Rijksmuseum wordt bewaard is te zien dat op die plaats twee huidplanken samen komen: geen vlechten, maar een naad. De ronding die is aangezien voor de achterkant van

het gezicht is waarschijnlijk een deel van het visnet, dat aan een bolder is bevestigd.⁶

De bemanning van een vissersschip moest op alles voorbereid zijn. Een groot deel van het leven werd immers op het water doorgebracht. Weer en wind kunnen altijd voor verrassingen zorgen. Zo vertelt ene Piet Vis uit Vollenhove dat zijn grootvader aan het vissen was met een knecht uit Schokland. Toen ze net de visnetten hadden uitgezet begon het te stormen vanuit het oosten en ze hadden geen gelegenheid meer om de beschutting van de oever op te zoeken. De wind blies ze met stormkracht verder de Zuiderzee op. Grootvader koos voor het laten gaan van schip en net en

5. G. van Hezel en A. Pol, Schokland en omgeving, Utrecht 2008, pag. 94.

6. G.C.E. Crone, Nederlandsche jachten, binnenschepen visschersvaartuigen en daarmee verwante kleine zeeschepen 1650-1900, Schiedam 1978, plaat 50. Aan de stuurboordzijde is het net bevestigd.

ze dreven dus voor de wind weg. Dat duurde de hele nacht. Op een gegeven moment zei grootvader: 'Me dunkt, we moe'n maar es brood eten' waarop de knecht antwoordde: Eten? We kunnen onze zielen wel klaar maken voor de dood. Dat overleven we vannacht niet".⁷ Deze vissers konden het navertellen, maar de vele scheepswrakken geven aan dat dat ook anders had kunnen aflopen.

Schokker Schuitje en de visserij op Schokland

Vanaf het ontstaan van Schokland als eiland heeft de bevolking zich in leven gehouden met landbouw, handelsvaart en visserij. Het eiland werd in de loop der tijd echter steeds kleiner. De beschikbare landbouwgrond nam daardoor steeds verder af. Daarbij kwam nog dat het aandeel van de bevolking van Schokland in het transport over zee verminderde. Onder invloed van deze factoren hebben steeds meer Schokkers hun bestaan in de visserij gezocht.⁸

De Schokkers visten zowel op de Noord- als de Zuiderzee. Op de Zuiderzee beperkte hun visgebied zich vooral tot de driehoek Enkhuizen-Lemmer-Vollenhove.

7. P. Dorleijn, *Geen moed vist ook*, Bussum 1977, pag. 90.

8. G. van Hezel en A. Pol, *ibid*, pag. 94-95.

Gevist werd hier vooral op haring, ansjovis en aal. Op welke vis werd gevestigd was mede afhankelijk van het seizoen: Februari-april haring, april-oktober aal en mei-juni ansjovis.⁹

Voor de visserij zijn verschillende vangsttechnieken ontwikkeld.¹⁰ De Schokkers maakten onder andere gebruik van staande netten. Dat zijn netten die verticaal in het water 'staan'. De onderkant van het net werd verzwaard met stenen en de bovenkant werd drijvende gehouden met verschillende kurken.

Deze manier van vissen werd bijvoorbeeld tussen Urk en Schokland toegepast. Door het hoogteverschil tussen eb en vloed was daar enige stroming, maar veel minder dan bijvoorbeeld ten noorden van Enkhuizen en Stavoren. Daar moest een schip beschikken over zwaardere uitrusting (ankers) en binnen de genoemde driehoek kon een visser het met lichter en dus goedkoper materiaal doen.

9. P. Dorleijn, *ibid*, pag. 159.

10. De beschrijvingen van de verschillende vangstmethoden zijn voor een groot deel gebaseerd op het boek van P. Dorleijn. Zijn bronnen geven vooral informatie over de vistechneken vanaf het midden van de 19^e eeuw, maar geven ook een beeld van de visserij uit de 17^e en 18^e eeuw.

advertentie

**VERTROUWDE
NAAM,
NIEUW ADRES!**

PETER PRUMMEL
NOTARISKANTOOR

Boslaan 19 | 8302 AA Emmeloord | telefoon 0527-617447
www.notarisprummel.nl | info@notarisprummel.nl

De vissers waren goed op de hoogte van het gedrag van de vis waarop gejaagd werd. Tijdens het begin van de vangst, als de haring nog niet geslachtsrijp was, zwom de vis wat hoger in het water. Dan werd met behulp van kurken en gewichten het net ook wat hoger in het water geplaatst. Later, als de vis geslachtsrijp was en dieper zwom, werd de positie van het net op dezelfde manier aangepast.

Een variant van het 'staand' net was het schakelnetwant. Dan werd tussen twee Schokkers in een net uitgehouden. Beide Schokkers koppelden hun netten tot een doorlopend geheel. Zij gingen op tegengestelde koers zeilen en houden op die manier het net tussen de beide schepen open. De vaart werd aangepast zodat het visnet niet zou scheuren door de krachten die de trekkende schepen er op uitoefenen.

Na een nacht zo te hebben gevist werd het net binnengehaald, leeggemaakt en kon de gevangen vis in de bun worden bewaard. Vervolgens werd alles klaargemaakt voor de volgende vangst.

Aal, paling en bot werden vaak met hoekwant gevangen: meerdere lijnen

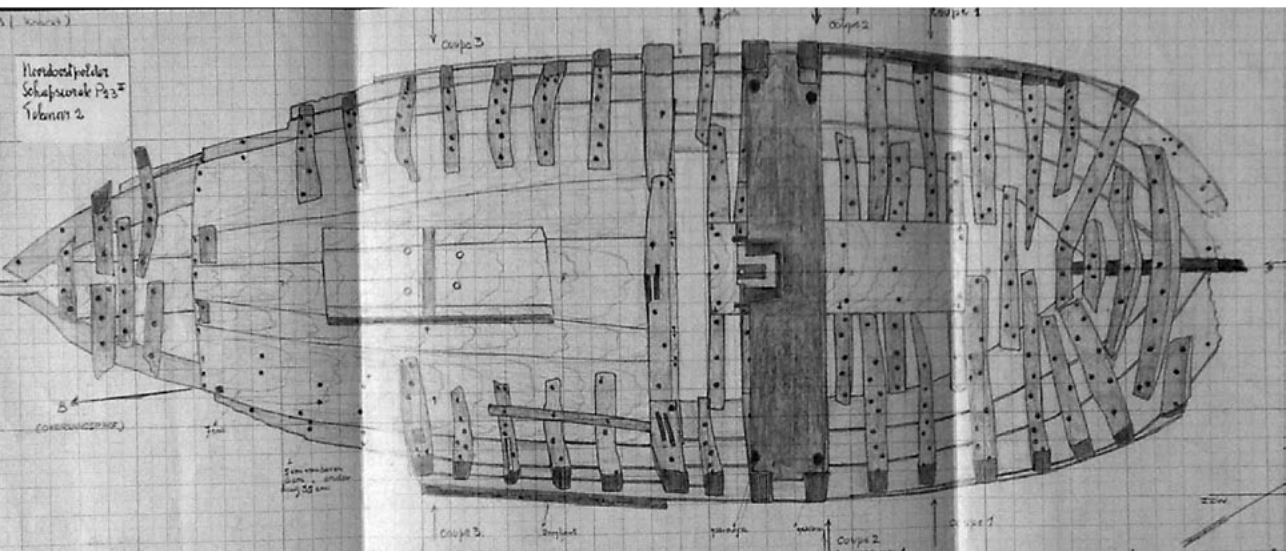
worden van bakens voorzien en van het schip af gevierd. Aan deze lijnen zaten dwarslijnen met aan het einde een haak. Met deze haken voorzien van aas moest de vis worden verschalkt.

Het werk zat vooral in het klaarmaken van de haken en het azen. Aan elk stuk lijn zaten tweehonderd dwarslijnen met haken. Die haken werden plat opgestapeld in de spleet: een houten plankje met twee, later drie ijzeren staafjes (een soort vork met twee of drie tanden). Tussen deze tanden (de ijzeren staafjes) werden alle tweehonderd haken horizontaal opgestapeld. Om ze van aas (gekookte garnaal of spiering) te voorzien moest elk haakje apart worden losgenomen. Dan werd het aas aangeprikt en moesten lijn en haakje zorgvuldig in de aasbak, een langwerpige bak met één open eind, worden neergelegd. Al met al een heel gepriegel aan boord van een schip, dat bijna nooit rustig in het water lag.

Vis is dol op spiering. Dit werd dan ook als aas gebruikt. Eerst werd op spiering gevist. De gevangen aasvis werd in een nat gemaakte mand bewaard zodat ze niet uitdroogden en te star werden. Hierdoor zouden

*Een vissersscheepje.
Rechts de voorkant
(boeg), links het
achterschip. De kleine
rechthoek geeft de bun
aan.*

*Bron: Opgravingsrapport
RCE Lelystad NP23-2
met tekeningen.*

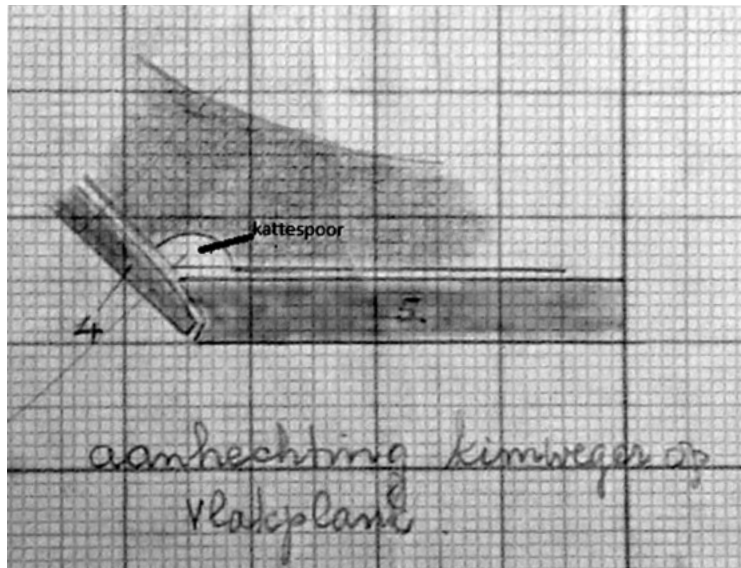
ze bij het overboord zetten van de lijn teveel andere haakjes in één keer meenemen met warboel tot gevolg. Als er weinig spiering was gevangen werd de aasvis wel doormidden gesneden, maar moest het mes waarmee dat gebeurde absoluut niet voor andere doeleinden worden gebruikt.¹¹ Vissers hielden angstvallig rekening met het geurvermogen van de aal.

Als alle haken waren geaasd, werd het hoekwant overboord gezet en kon de vangst beginnen. Vaak stond het hoekwant een nacht uit en werd het de volgende ochtend opgehaald.¹² In de tussentijd kon de bemanning uitrusten in het vooronder.

Ook fuiken werden ingezet voor paling- en haringvangst. Bij de haringvangst werden dan staande netten dwars op de stroom geplaatst. Naast deze netten werden vervolgens fuiken geplaatst. Het was de bedoeling dat de tegenstrooms zwemmende vis, die op het staande net stuitte, het net naar links of rechts zou volgen en bij het uiteinde weer tegenstrooms door zou gaan zwemmen: recht de fuik in. Als de stroom door de wisseling van het getij kenterde gebeurde hetzelfde, want aan de andere zijde van het net stond ook een fuik. Men noemde een dergelijk samenstel van staand net en 4 fuiken 'een viertje haringfuiken'.¹³

Het tweede scheepswrak op kavel NP-23

Op 23 april 1948 was een aannemer bezig met het slechten en afmaken van de oostkust van het voormalige eiland Schokland. Tijdens het werk kwam men zeer veel palen en brokken hout tegen van de voormalige zeevering. Pas later kreeg men door dat tussen die houtresten ook een scheepswrak aanwezig was. Het wrak is het versneld

opgegraven zodat de aannemer weer verder kon.

Tekening en beschrijving tonen een vissersscheepje met een lengte van ongeveer 9 meter. De zijkanten van het schip waren dakpansgewijs bevestigd aan de spanten (overnaads); deze spanten waren uitgehakt om de huidplanken op vast te zetten. De scheepsbouwer heeft maatregelen genomen om verrotting van het hout te voorkomen. De plek waar de mast heeft gestaan was uitgehakt in een vierkant. Dat steunde de mastvoet. Onder dit vierkant was nog een kleiner vierkant uitgehakt met een gaatje dat het water afvoerde.

Op de onderstaande tekening is een bodemplank (de vlakplank, in de tekening nummer 5) te zien die met een plank van de zijde is verbonden (de kimweger, nummer 4). De stevigheid van de constructie wordt vergroot door de spant (ook wel ligger genoemd). Door een kleine opening tussen bodem, zijwand en spant (het kattespoor) wordt voorkomen dat daar water blijft staan dat verrotting kan veroorzaken.¹⁴

*Opravingsrapport
RCE Lelystad NP23-2
met tekeningen.*

11. P. Dorleijn, *ibid*, pag. 74.

12. P. Dorleijn, *ibid*, pag. 67-77.

13. P. Dorleijn, *ibid*, pag. 79.

14. Opravingsrapport RCE Lelystad NP23-2 met tekeningen.

*De Middelbuurt op
Schokland met de
paalschermen in
1845*
Bron:
www.spanvis.nl.

De enige vondst in het schip was een donkergroene glazen fles. Door gebrek aan verdere vondsten was geen datum van ondergang te bepalen, want de fles kan later zijn ingespoeld. De bouwwijze van het schip (overnaads) en de uitgehakte spanten lijken te wijzen op een schip uit de 17^e/18^e eeuw.

Schokland en de Zuiderzee

De bouwer van het vissersscheepje heeft moeite gedaan om het schip tegen binnendringend water te beschermen. In deze strijd tegen het water past het schip volledig bij wat het eiland Schokland door de eeuwen heen heeft ervaren met de Zuiderzee. In 966 waren Urk en Schokland gezamenlijk al door water omgeven.¹⁵ Door de stijging van de zeespiegel en de daling van het land rukte de zee steeds verder op en raakten Urk en Schokland gescheiden.

15. E. Walsmit e.a, Spiegel van de Zuiderzee, pag. 42.

Schokland, dat oorspronkelijk dus veel groter was dan wat nu als Werelderfgoed zichtbaar is, moest zich steeds meer gaan verdedigen tegen het wassende water.

De bevolking besloot om terpen op te werpen en deze onderling met dijkjes te verbinden. Rond 1400 concentreerde de bewoning zich op de buurten Emmeloord, de Middelbuurt en de Zuidert.¹⁶

Maar terpen en dijkjes boden onvoldoende bescherming tegen het water. Dat heeft ook te maken met de ondergrond van Schokland. De bodem van het eiland bestaat eerst uit een laag klei van ongeveer 2,5 meter dik. Daaronder komt een laag veen van soms wel 7 meter, voordat de stabiele zandgrond wordt bereikt. Deze veenlaag werd in de 17^e eeuw aangeduid als “losse, spongieuse derry”.¹⁷ Als nu op de kleilaag een zware dijk werd aangelegd, zakte

16. E. Walsmit *ibid*, pag. 44.

17. G. van Hezel en A. Pol, *ibid*, pag. 29.

deze door zijn gewicht steeds dieper weg in de venige ondergrond en was de bescherming tegen het water verdwenen. Dijken waren dus, tenzij zij stevig in de zandige ondergrond worden verankerd, geen duurzame oplossing.

Bij Emmeloord liet men voorlopig de zee nog zijn gang gaan. Enige bescherming tegen landafslag boden de rietvelden. In het zuidelijk deel van het eiland werd na 1710 op voorstel van ingenieur Müller de bescherming versterkt door een dubbele rij damwandplanken die samen een kistdam vormen. De ruimte tussen de damwandplanken werd met puin, riet en wier opgevuld. De paalschermen strekten zich over honderden meters uit. Ook werd aan de wat luwere oostzijde de loopkistdam aangelegd, zodat de verschillende woonbuurten bereikbaar bleven.

Maar ook paalschermen waren op meerdere manieren kwetsbaar, bijvoorbeeld voor het geweld van de zee. De aanname was in de 17^e en 18^e eeuw dat een zeewering de golven als een muur moest keren. Stormgolven kunnen echter een geweldige kracht ontwikkelen waar de paalschermen niet tegen waren opgewassen. Herhaaldelijk werden in stormvloedpalen weggeslagen met alle gevaren voor Schokland van dien.

Daarbij kwam na 1730 het gevaar van de kant van de paalworm: een wormachtig diertje met aan de voorzijde twee schelpjes die tot raspwerktuig zijn ontwikkeld. Zij boren zich als larven in het hout, ondergaan dan hun gedaanteverwisseling tot paalworm en beginnen vervolgens hun verwoestende werk. De paalworm is afkomstig uit tropische wateren. Door de toenemende handel tussen het Verre Oosten en de Republiek is de paalworm in wand en bodem van

houten schepen meegenomen naar deze streken. Pas rond 1730 werd men zich in Holland en Schokland bewust van het grote gevaar: de paalworm heeft dan bijna de gehele zeewering van houten paalschermen aangetast. Herstel en verbetering hebben miljoenen gekost.

Rond 1780 had de Amsterdamse stadsarchitect Creutz ontdekt dat de paalworm niet tegen modder kan. Hij liet dan ook zinkstukken met modder voor de palenschermen zakken. In de zinkwerken gebruikte hij bladriet, want dat vergaat onder water minder snel en paalwormen hebben geen belangstelling voor bladriet. Deze beschermingswijze werd ook op Schokland toegepast.¹⁸

De voortgaande verdediging tegen het water op Schokland wordt geïllustreerd door de positie van het scheepswrak NP 23-2. Het wrak wordt aan de oostzijde van het eiland gevonden, iets ten noorden van de huidige Schokkerringweg. Uit het rapport: “Dicht tegen de bakboordszijde van het wrak stond een rij zware beschoeiingspalen van het dijkje, waarachter een tweede rij gestaan had, welke blijkbaar waren uitgetrokken en waarvan de gaten gevuld geraakt waren met puin en schelpen, evenzo een derde rij, waarachter nog een vierde rij voorkwam, die nog in het dijklichaam aanwezig waren en onderling door een plank verbonden waren. In dit dijkje zakte het autochtone veen enigszins dieper weg en werd afgedekt door lagen klei en verslagen veen en puinlagen. De puinlaag werd 2 maal onderbroken door een laagje oude rietresten, die in een band samengeperst lagen en stellig aangebracht zijn bij wijze van mat. De onderste zone komt juist voor boven de dwarsplank, de bovenste over de koppen van de bewaard gebleven

18. G. van Hezel en A. Pol, *ibid.*, p. 89.

vierde paalrij in het dijklichaam. In de kavel P-23 ten oosten van deze plaats ligt een duidelijke hoge rug van een vermoedelijk middeleeuws dijkje...¹⁹ De omgeving waarin het wrak is gevonden getuigt van de inzet van alle middelen om het water op deze plek te keren: een dijkje, meerdere paalschermen, opvulling met riet en puin en daarbij nog eens een compleet scheepswrak.

De wrakken en hun betekenis

Beide wrakken op dezelfde kavel bieden inzicht in elementen van de cultuur op Schokland. De Schokker Schuit is een voorbeeld van een belangrijk onderdeel van de dagelijkse strijd om het bestaan. Schokland is nadat het een eiland is geworden in de loop van eeuwen steeds verder afgekald. De landbouw en veeteelt konden nauwelijks meer op Schokland als hoofdberoep worden uitgeoefend. Noodgedwongen moesten steeds meer bewoners hun heil in de visserij gaan zoeken. Het middel waarmee zij in hun bestaan voorzagen was de Schokker. Het wrak is een unieke bron. Op geen enkele afbeelding uit de 17^e en 18^e eeuw wordt de binnenzijde van een Schokker getoond. Het blijft zelfs zonder verdere overblijfselen van inventaris en visgerei inzicht geven in de woon- en werkomstandigheden aan boord. Met dit relatief kleine schip moesten drie mannen voor henzelf en

19. Opggravingsrapport RCE Lelystad NP23-2.

hun gezinnen de kost bij elkaar vissen. Weer en wind speelden natuurlijk een grote rol, maar er moest worden gevaren want zonder vangst geen winst. Dit geldt op kleinere schaal ook voor het vissersschip op kavel NP23-2. Een kleiner schip, een open schip en dus meer gebruikt voor de kustvisserij maar ook een middel van bestaan. Beide wrakken zijn dicht onder de kust aangetroffen, het vissersscheepje maakt zelfs bijna deel uit van de kustverdediging. Het lijkt te zijn gebruikt om de verzwakte dijk of het paalscherm ter plaatse te verstevigen.²⁰ Het ontbreken van persoonlijke bezittingen en visserij-inventaris wijst daar ook op. Zo beschouwd is dit wrak een bijzondere aanvulling op de geschiedenis van Schokland. Een eiland dat zich steeds meer moest verdedigen tegen zee en paalworm. De bewoners wierpen terpen op, bouwden dijken, plaatsten paalschermen en hebben zelfs oude schepen ingezet om de kracht van het water te keren. Dit kleine scheepswrak aan de voet van de oude palenschermen is daarmee een monument voor de onverzettelijkheid van de bewoners van Schokland.

###

20. Vergelijk de kogge die in de IJssel lijkt te zijn gebruikt om het stroombed van de rivier op peil/diepte te houden; of het binnenschip dat op 1 februari 1953 bij Nieuwerkerk aan de IJssel een gat van 15 meter in de Hollandse IJsseldijk dichtte door het schip 'in het gat' te varen.

Voordat ik (U) het vergeet ...

Leen van Duivenboden

Toen eind jaren veertig de eerste boerderijen werden uitgegeven en de polder zich in de daarop volgende jaren ontwikkelde tot een jonge, vitale leefgemeenschap, kon de vestiging van een gezonde middenstand uiteraard niet uitblijven. Want ook al reikten de graanvelden tot aan de verre horizon, en waren de stallen bevolkt met het allerbeste vee, zonder een bakker, een slager en een melkboer, zonder een krant, een schoenmaker of groentenboer was de polder niet compleet.

Dus daar kwamen ze eind veertiger begin vijftiger jaren: de middenstanders, ook pioniers! Pioniers zonder schop en zonder schaftkeet, maar met evenveel enthousiasme, ondernemerszin en moed als al die andere pioniers.

Henk Hoekstra stond samen met zijn broers aan de wieg van de allereerste polderkrant. Hij was ook één van de eerste bewoners van de Lange Nering.

Hij vertelt in drie korte impressies over die begintijd, toen Emmeloord nog één grote bouwput was en het echte leven in de polder eigenlijk nog moest beginnen ...

Eerste aflevering: Uit de oertijd van de Lange Nering

“Verzinsel van Westerhof en Linzel”

Henk Hoekstra

Ja, dan is tie er plotseling – die polder, de Noordoostpolder. Voor de lezer van Rondom Schokland geen nieuws. In het noordoosten van de aloude binnensee, die eerst door een 32 kilometer dam is getemd, is dus in de twintigste eeuw met de modernste middelen die ons ter beschikking staan, dit nieuwe stuk land drooggelegd.

In eerste instantie bedoeld voor de landbouw. Nu ja, plotseling, schrijf ik – maar de plannen in deze sfeer waren al enkele eeuwen oud.

Toen de Noordoostpolder uiteindelijk gerealiseerd kon worden kwamen de aspirant-boeren voor de nieuwe gronden van heinde en ver, maar de ruimte was beperkt. In Zwolle kozen de selectie-ambtenaren uit de duizenden liefhebbers, de, naar hun inzichten, beste boeren om de oude Zuiderzeebodem te bewerken.

En dan was daar ook nog een andere, een kleinere ploeg liefhebbers, misschien even fanatiek, n.l. de niet-agrarische ondernemers.

En misschien even belangrijk?

Over een deel van hen gaan deze aantekeningen. Ook bij hen werd geselecteerd – maar misschien leende deze sector zich minder voor het procedé. Bij handel en commercie

Henk Hoekstra werd aanvankelijk opgeleid als onderwijzer, koos echter na zijn diensttijd in Indonesië, een andere loopbaan. Hij werd in de leiding van het familiebedrijf drukkerij-uitgeverij F.D. Hoekstra en Zonen B.V. opgenomen. Hij nam de honneurs waar bij haar nieuwe vestiging in de Noordoostpolder. De schrijver hield zich vooral bezig met het streekblad De Noordoostpolder. In 1993 nam hij op 66 jarige leeftijd met zijn overgebleven jongste broer afscheid van het zakenleven.

Europalaan van een winkelcentrum voorzien. Min of meer onbedoeld is in de loop van de jaren ook aan de Zuiderkade forse winkelactiviteit ontstaan.

De aarde was woest en ledig luiden de eerste verzen van de bijbel, maar zo was ook het beeld van het centrum van Emmeloord in de jaren vijftig van de vorige eeuw. Het was daar een en al bouwput. Niet alleen was de Lange Nering in aanbouw, ook het Voorhuys verrees in snel tempo.

Na jaren lang wikken en wegen hadden de plannenmakers hun ideeën van het stempel "definitief" voorzien. Op maquettes van voor vijftig stonden reeds de houten blokjes, die een idee moesten geven van de winkelstraat. Maar nu werd het serieus, een kwestie van vlees en bloed, of van steen en glas zo men wil.

Een van de eerste middenstanders, die, in het begin van de vijftiger jaren, zijn zaak in de Lange Nering betrok was de Kamper slager, G(errit) Westerhof. Was hij toen al bij het landelijk gilde der Keurslagers aangesloten? Hij richtte het mee op, meen ik.

Eerst werd de slagerij gerealiseerd, later de bijbehorende, zeer moderne winkel. Op de hierbij afgedrukte foto uit het archief van de *Rijksdienst* ziet men naast de slagerij het ook zo juist gestarte levensmiddelenbedrijf van de *Coöperatie*, de supermarkt *avant-la-lettre* van de vakbeweging. Ter oriëntatie: op dit perceel vindt men nu de winkel van C&A.

In ieder geval verrezen ook reeds op de foto iets dichterbij, aan Deel en Beursstraat, de bankgebouwen voor o.a. de *Middenstandsbank* en de toenmalige *Amsterdamse Bank*. De laatstgenoemde was nog niet gefuseerd met de *Rotterdamse Bank*,

Een gedeelte van een maquette van Emmeloord, gemaakt nog vóór de vijftiger jaren, door de Rijksdienst die toen nog Directie van de Wieringermeer (Noordoostpolderwerken) heette.

De Lange Nering, de belangrijkste winkelstraat van de Noordoostpolder, is duidelijk zichtbaar en het raadhuis prijkt nog op de Deel, tegenover het Voorhuys.

Bron: Logboek te Land. Uitgeverij F.D. Hoekstra Emmeloord 1967.

kruipt het bloed immers waar het niet gaan kan. Je hoeft er geen boerderij voor te hebben.

Het behoeft geen betoog dat ook die activiteiten een waardevol complement vormen voor een goed functionerende gemeenschap.

Maar – over de boeren en hun succes in het nieuwe land zijn boekenkasten vol geschreven, maar dat is met de niet-agrarische ondernemers niet het geval. Zij hebben geen tijd, geen geld, geen lust om hun geschiedenis neer te schrijven?

Wat hier volgt zijn dan ook maar enige losse flodders, subjectieve, onwetenschappelijke notities. Dus: niet schieten op de pianist.

De winkelnijverheid in de Noordoostpolder werd in de plannen voor een belangrijk deel geconcentreerd in de winkelstraat de Lange Nering in Emmeloord. Men was beducht voor het ontstaan van meerdere grote winkelconcentraties, uiteraard afgezien van de nodige winkels in de dorpen. Naderhand werd toch ook Emmeloord West aan de

ook al vrij snel in die eerste jaren vertegenwoordigd in Emmeloord. Men vond de Rotterdamse bank enkele jaren later naast het postkantoor.

In een vrij snel tempo werd vervolgens, in de decennia na 1950 aan twee zijden het eerste gedeelte van de Lange Nering gebouwd, tot de tweede doorgang naar de Korte Achterzijde, te rekenen vanaf de Deel.

Dat deel werd snel in gebruik genomen. Van de zelfstandige ondernemers, die toen de panden betrokken, zijn niet veel meer over. De namen van enkelen van hen vind je nog terug in de namen van de door hen opgerichte of gestarte bedrijven, een enkele voortgezet door hun regelrechte afstammelingen.

Ook werd weldra een *Ondernemersvereniging De Lange Nering* opgericht, veelal gesprekspartner van de *Directie Wieringermeer (Noordoostpolderwerken)*.

Terugkomende op Gerrit Westerhof: hij speelde bij dat alles vanaf het begin een belangrijke rol in het Emmeloordse gemeenschapsleven en hij was een der eerste voorzitters van de vereniging *De Lange Nering*, opgericht om de belangen van de ondernemers te behartigen. Men vond aan zijn zijde als secretaris D(irk) Linzel, de eerste directeur van de vestiging van de *Nederlandse Middenstandsbank*. Het publiek mocht in de loop van die eerste jaren bij een winkeliersactie een slagzin inzenden en een van de

Het hart van Emmeloord in de vijftiger jaren. Helemaal rechts op de foto de RK-basisschool, de St. Josefschool. Daarvoor de winkel van de Coöperatie en de slagerij van Westerhof. Links enkele bankgebouwen aan de Beursstraat en op de voorgrond de bouwput voor de brug in aanbouw. Bron: Rijksdienst IJsselmeerpolders.

De heren D. Linzel en G. Westerhof, oprichters, en resp. secretaris en voorzitter van de Ondernemersvereniging De Lange Nering. De "lachende derde" op de foto is mevr. J.F. Kervers, wier man ook een van de eerste ondernemers was in het centrum van Emmeloord. De familie Kervers had een juwelierswinkel aan de Deel. Foto H(enk) W. Hoekstra

inzendingen luidde: De Lange Nering is een verzinsel van Westerhof en Linzel.

Dat klopte natuurlijk niet. Maar beide heren speelden een belangrijke rol in de ontwikkeling van de Emmeloordse middenstand. Menig zakenman ging met zijn plannen te biecht bij de heer Linzel of hij moest zijn plannen zelf kunnen financieren.

De vereniging bemoeide zich inmiddels zeer serieus met de belangen

van haar leden. Een aantal huurders van gloednieuwe en relatief dure bedrijfspanden kreeg in 1954 een brief van de *Directie van de Wieringermeer (Noordoostpolderwerken)* dat ze rekening moesten houden met een forse huurverhoging per 1 januari 1957.

In de aanvangshuren was rekening gehouden met de startproblemen van de middenstanders, maar dat (vond de betrokken minister) moest maar eens uit zijn, de huren moesten naar normale hoogten, die voor alle overheidspanden golden. Dat alles werd als gebruikelijk in keurig ambtelijk jargon verpakt. Het was natuurlijk geen prettig bericht en de secretaris van de ondernemersvereniging kreeg van de ledenvergadering het verzoek protest aan te tekenen. Dat geschiedde middels een zeer gedegen en van vele cijfers en statistieken voorzien rapport, dat ook effect sorteerde. In ieder geval kochten diverse middenstanders vrij spoedig daarna het bij hen in gebruik zijnde pand.

De ondernemersvereniging deed ook in de vijftiger jaren al van zich horen door allerlei op het publiek gerichte acties. Rond Sinterklaastijd was er een soort balspel, waarvoor aan de klanten deelnemerskaarten werden verstrekt. Daarmee kon men aan een balspel meedoen en prijzen winnen. De attributen van het zeer populaire balspel stonden in de Beurszaal van 't Voorhuys opgesteld. Die prijzen waren in eerste instantie niet bijzonder waardevol, maar het publiek was enthousiast en de bestuursleden hielden toezicht.

In die tijd was er nog vrijwel geen entertainment via de televisie die na de jaren zestig in alle huizen binnendrong. De televisie heeft veel gegeven, maar ook veel genomen, en men kan zich afvragen of de juiste

RAPPORT

betreffende het huurpeil en eventuele eigendomsoverdracht van bedrijfspanden in de Noordoostpolder, speciaal voor wat betreft van de panden in het winkelcentrum „De Lange Nering” te Emmeloord, voorzover deze thans Rijkseigendom zijn.

*Publicatie van de vereniging "De Lange Nering".
Archief Henk Hoekstra.*

balans al is bereikt. Een aantal jaren later vielen er ook in de Lange Nering grote prijzen te winnen. Vooral in het begin van de vijftiger jaren had bijvoorbeeld de Zwolse winkelstand nog veel aantrekkingskracht op het

polderpubliek, zeker als het om grotere aankopen ging en men moest dus met alle middelen proberen de klanten te houden.

###

Deze foto's dateren uit midden vijftiger jaren. Boven regelt bestuurslid A. Roorda het balspel, beneden zijn bestuursleden v.l.n.r. F.D. Hoekstra, H. J. Batjes en D. Linzel actief. Foto's H(enk) W. Hoekstra

Foto onder: De Lange Nering in aanbouw in 1953. Foto uit boek "Ode aan de Lange Nering".

*Bij het bronzen beeld
'Geen weg terug'
van Kiny Copinga
(2004) geïnspireerd
op de ontruiming van
Schokland in 1859.*

Geen weg terug

Vaak stond zij aan haar deur en keek
naar buiten,
ze zag de grauwe Zuiderzee, de weidse
lucht.
Hoe vaak niet slaakte zij een bange
zucht
bij 't na-zien van de broze schokker
schuiten.

Als 't scheepje uitvoer met haar man
en zonen
bad zij om een behouden vaart, een
goede vangst.
Bij nacht en ontij was er steeds de
angst –
toch zou zij hier met liefde blijven
wonen.

Maar 't is gedaan, zij moeten weg: bij
wet beschreven.
Haar man wenkt, roept: We moeten nu
wél gaan! –
Over haar wangen loopt een milde,
stille traan.

Nog eenmaal kijkt ze achterom en
weifelt even:
een nieuwe toekomst wacht, niet
minder ongewis.
Ze sluit de deur en gáát, vol van
bekommernis...

© floor koedam, september 2014

Het 'platte dakendorp' in de Noordoostpolder

Het 'eerste leven' van Nagele

Aaldert Pol

Officieel begint de geschiedenis van de Noordoostpolder in 1942 – het jaar van de drooglegging. Toch is er voordien heel wat gebeurd en verwijzen de namen van veel polderplaatsen naar een vroeger bestaan. De wereld van vroeger, gemarkeerd door zeg maar het gebied van de Noordoostpolder/Urk, is in de Middeleeuwen vrijwel geheel onder water verdwenen. Urk en Schokland overleefden. Met dat onder water verdwijnen is ook de herinnering aan al die gemeenschappen die er geleefd hebben grotendeels verloren gegaan. Rond Urk/Nagele lagen ooit uitgestrekte landerijen. Nog te weinig bekend is het feit dat het 'natte hart' van Nederland al ver voor de Hanzetijd een belangrijk scheepvaartverkeer kende. Urk, Nagele en Staveren speelden daarbij een niet te onderschatten rol.

In deze bijdrage proberen we een reconstructie te maken van de verdwenen wereld: het landschap, de bestaansmiddelen, het leefpatroon van de mensen. Het is vooral een zoektocht geworden naar het 'vorige leven' van Nagele, het huidige 'platte dakendorp' in de polder.

De Lage Landen omstreeks 1000

Een groot deel van de Lage Landen was omstreeks het jaar 1000 bedekt met een dikke laag veen. Op de eilanden en kusten van het Almere was een paar honderd jaar eerder een kleilaag afgezet. Veel gebieden waren woeste gronden en moeilijk toegankelijk. Landwegen waren er nauwelijks. Het vervoer over water was hier het belangrijkste.

Naar schatting woonden er toen 100.000 mensen in de Lage Landen¹. Dichtbevolkte gebieden waren

'Frisia'², met vooral bewoning achter de oude duinen. Ook in de kerkdorpen van het huidige Friesland en Groningen woonden verhoudingsgewijs veel mensen: zo'n 30.000 in Friesland en zo'n 12.000 in Groningen. Evenals in de rest van Europa groeide tussen 800 en 1250 het aantal inwoners zeer sterk met naar schatting tussen de 750.000 en 1 miljoen.³ Hoeveel inwoners Nagele toen had, weten we niet. De groei van de bevolking werd mogelijk door de op gang gekomen exploitatie van uitgestrekte veengebieden: de zogenaamde Grote Ontginning. In de wijde omgeving van Urk, Nagele, Kuinre, Vollenhove vonden grote veranderingen plaats door de veenontginningen. Voor de Grote Ontginning bestond Laag Nederland nog voor tweederde uit veengebieden.

2. Door de Romeinen werd het kustgebied van Zwin tot Wezer Frisia genoemd. Daar woonden toen tal van etnisch verschillende stammen. Van een staatkundige eenheid was nog geen sprake.

3. Ven 2003, p. 38.

1. De Bosatlas van de geschiedenis van Nederland, p. 128.

Aaldert Pol was jarenlang docent geschiedenis in Emmeloord. Thans is hij freelance publicist en historicus.

*Heilige Roomse Rijk met aartsbisdommen ☩, bisdommen †, markgraven (grens) en Patrimonium Petri (Kerkelijke Staat).
Bron: Sesam, Atlas bij de Wereldgeschiedenis, p. 142.*

Prof. J.A. Mol verwijst het oude gezegde 'Nederland is op het water veroverd' dan ook naar het rijk der fabelen. Hij meent dat er meer land op het veen is veroverd dan op het water.⁴

Het Duitse Rijk, het graafschap Kuinre en Nagele

De Lage Landen maakten deel uit van het Duitse Rijk. Om het immens grote
4. Mol 2011, p. 46 e.v.

gebied te besturen had Karel de Grote (768-814) het rijk in gouwen verdeeld met aan het hoofd een graaf. De keizer was leenheer, de graaf leenman. Bij de eerste uitgave waren de gouwen meestal klein van omvang, dit ter voorkoming van al te machtige graven. Als de leenman stierf behoorde het gebied weer aan de keizer te vervallen. Maar dat zou in de praktijk anders uitpakken. De graven wisten erfelijke rechten te verwerven. Aanvankelijk was dat uitsluitend in de mannelijke, later ook in vrouwelijke linie. De voornaamste taak van de graaf was de handhaving van de openbare orde, toezicht op de rechtspraak en het innen van belastingen. Verder was hij als leenman in zijn gouw belast met de heervart en moest hij met zijn dienstplichtigen deelnemen aan eventuele veldtochten van de leenheer. Dat waren vaak ruitersdiensten. De graven streefden bij voortdoring naar versterking van hun machtspositie. Dat lukte (te) vaak. De keizer was veraf en hij moest de graaf te vriend houden in verband met zijn vele veldtochten. Die ontwikkeling heeft geleid tot onderlinge tegenstellingen en versnippering van het land. Na de dood van Karel de Grote verzwakte de centrale leiding. Drie zonen maakten aanspraak op de opvolging. En de Vikingen/Denen, ook wel Noormannen genoemd (800-1000) profiteerden van de verdeeldheid. Het verweer tegen hen was extra moeilijk door het ontbreken van een goede vloot. De keizer maakte van de nood een deugd en beleende de Noorman Godfried de Zeevaarder met het grafelijk gezag. Toen deze zijn positie wilde versterken werd hij vermoord. Na de moord op Godfried kreeg de Friese graaf Gardolfus, afkomstig uit de Friese gouw rond Staveren, het Nageler gebied in de 9^e eeuw in leen van keizer Karel de Eenvoudige. Het

was een beloning voor zijn hulp bij de moord op Godfried. De bekende Urker geschiedschrijver C. de Vries laat de geschiedenis van Nagele in deze eeuw beginnen. Jammer genoeg verwijst hij niet naar de herkomst van zijn mening. Op het koningsgoed Urk, een gebied dat eigendom was van de koning of keizer, hebben archeologen op de “berg” – de keileembult – sporen aangetroffen van bewoning uit de karolingische periode en de late middeleeuwen. Op perkament verschijnt de naam Urk voor het eerst in 966.

Urk (gedeeltelijk) en het gebied ten noorden van de rivier de Nagel komen, door de giftbrief van keizer Otto I in 966 aan het pas gestichte klooster van Sint Pantaleon in Keulen, wat meer in zicht. Een ander deel van Urk was van een zekere graaf Wichman. Diens bezit draagt de keizer over aan het klooster te Elten. In 970 bevestigt hij dat het eigendom van Wichman (in) Nasnachelt eigendom is geworden van het klooster te Elten.⁵

Urk was in die tijd dus veel groter dan thans.

Mogelijk reikt de geschreven geschiedenis van dit deel van de polder nog verder terug. De kerk van St. Maarten bezat in de eerste helft van de 10^e eeuw een lijst van haar bezittingen. De inhoud daarvan voert terug op oudere gegevens maar daarvan is nog veel onduidelijk.

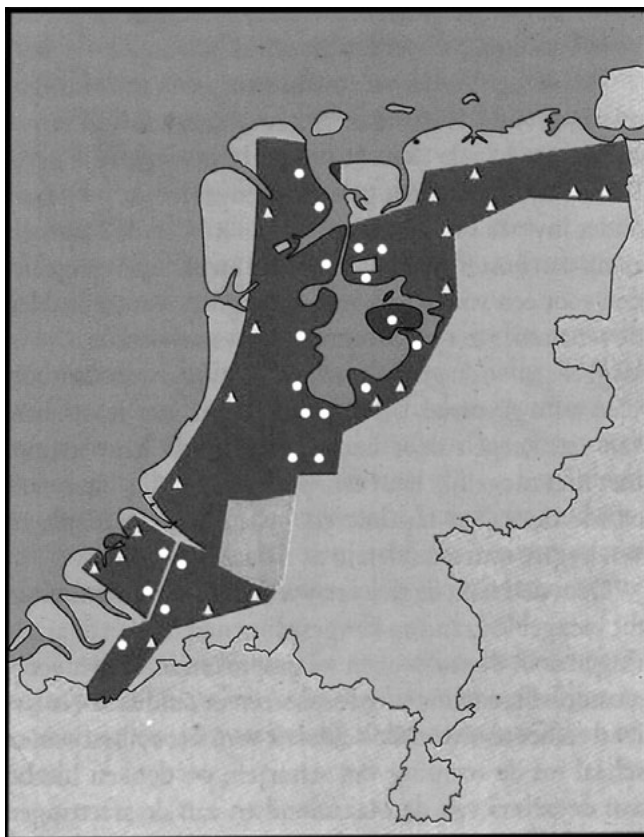
Uit een document van 1118⁶ blijkt dat er al een graafschap genoemd wordt, een restant van het oude graafschap van Staveren, waartoe Kuinre, Emelwerde, Urk en Nagele behoorden. Waarschijnlijk ook al bekend als het 'Feudum Naghele' wat we in latere

teksten tegenkomen en waaruit zich het graafschap Kuinre heeft gevormd.

In 1148 komen we in een document de naam tegen van Conradus van Urck, dienstman van de bisschop van Utrecht, die in dat jaar goederen verkrijgt in het gebied rond Oudemirdum in Gaasterland. Waarschijnlijk had deze Conradus, gezien zijn naam, al rechten in het gebied van Urck waartoe ook Naghele behoorde.

Aan het begin van de 12^e eeuw komen we dan nog tegen een zekere Adelhardus die door de Abt Hermannus van het Pantaleonklooster

*Veengebieden
Nederland,
Bron: Ven, p. 38.*

5. Lacombe 1840, p. 67: Nr. 112. Kaiser Otto I. bestätigt der Stiftskirche Elten die von dem Grafen Wichmann derselben geschenkten Erbgüter. - 970, den 3. August.

6. Hogeman 1890, p.183 e.v.

uit Keulen tot advocatus in het Urcker gebied werd benoemd.

Het Keulse klooster had van de Keizer verkregen rechten in deze gebieden.

Adelhardus, de eerste 'Urcker' heer zal behoord hebben tot de familieclan van de graven van Zutphen, waartoe ook Abt Hermannus behoorde, want feodale rechten werden meestal binnen de familie gehouden

Adelhardus en waarschijnlijk zijn zoon of kleinzoon Conradus van Urk bouwden in de 12e eeuw feodale rechten op in het 'Urcker' gebied en behoorden derhalve tot de voorlopers en waarschijnlijk ook voorouders van de latere heren van Kuinre."

Die grafelijke macht van Kuinre werd echter omstreden en bij herhaling was er ruzie tussen het Sticht en Holland over wie nu eigenlijk het recht op dat grondbezit bezat. Zo werd in 1196 de in 1165 door de bisschop van Utrecht gebouwde burcht van Kuinre verwoest. Vervolgens werd ook de kasteelheer Henric de Crane verjaagd door Willem, de graaf van Holland. Die installeerde er Johan, heer van

Aarhuis, de dienstman van de graaf van Zutphen. Acht jaar later werd de vrede getekend en kreeg Henric de Crane (afstammeling van Conradus van Urk) zijn heerlijkheid Kuinre weer terug 'in super feudum de Nagele' ('met inbegrip van het leen Nagele').⁷

De vroegste geschiedenis van Kuinre ligt voor een belangrijk deel nog in het duister en de relatie van Nagele met de Heren van Kuinre eveneens. Aanvankelijk waren deze Heren slechts ministerialen, een soort hoge ambtenaren van de bisschop van Utrecht, maar zij wisten in de loop der tijd een landsheerlijke positie te verwerven.⁸ Anne Post denkt dat de Heren van Kuinre van de graven van Zutphen en Gelre afstammen en daarvoor mogelijk van de graven van Nordheim.⁹

Rijkskerkenpolitiek

De relatie van de Duitse koning Otto I met Urk en Nakala (Nagele) blijft, gezien de afstand, opmerkelijk. Met deze koning begint de zogeheten Ottoonse rijkskerkenpolitiek. Otto werd in 962 in Rome door de paus tot keizer gekroond en vanaf dat moment is er sprake van een nauwe samenwerking tussen keizer en paus. De paus verzekerde zich van de steun van de keizer en daarmee van het behoud van zijn wereldlijke macht in Italië. De keizer verkreeg in politiek opzicht de zegen van de paus. In het voetspoor van Karel de Grote wilde Otto I een groots en christelijk Europa stichten. Bisschoppen en kloostergemeenschappen konden hem daarbij helpen en werden de steunpilaren van het rijk. Keizerin Adelheid¹⁰, de echtgenote van de keizer, speelde in dat streven een belangrijke rol. Zij

7. Muller 1892 dl. 3, p. 189. Geschillen grondbezit het Sticht en Friesland.

8. Monté Verloren 1982, p. 96.

9. Website: www.dorps historie.nl.

10. Adelheid had een belangrijke bruidschat meegebracht aan bezittingen in Italië.

*Das Kaiserpaar.
Foto van de beelden
van Otto I en
Adelheid, aan de
wand van de Dom in
Meiszen.
Foto: Aaldert Pol.*

werd in de 11e eeuw heilig verklaard. Door de Ottoonse rijkskerkenpolitiek verdween een groot aantal goederen uit het zicht van de regionale adel, zo ook op Urk.¹¹ Met bisschoppen en abten had de keizer geen problemen met de opvolging want geestelijken waren gebonden aan het celibaat. De door hen bestuurde gebieden konden niet nagelaten worden aan een wettige erfgenaam.

Zoals gezegd: in februari 966 schonk Otto I het koningsgoed¹² Urk (voor de helft) en enkele gebieden aan de Nagel aan het klooster van Sint Pantaleon in Keulen. Dit klooster was in 965 gesticht door Bruno, broer van de keizer, de aartsbisschop van Keulen. In deze stad stond al een kerk, gewijd aan de heilige Sint Pantaleon, die omstreeks 300 als martelaar gestorven was, en wiens relikwieën in deze kerk werden bewaard.

De familierelatie tussen de keizer en zijn broer, de aartsbisschop, is van belang geweest bij de ontwikkeling van Staveren/Nagele.

De keizer, persoonlijk aanwezig in Nijmegen, bekrachtigde de oorkonde met daarin de namen van Urk en de rivier de Nagel¹³ met zijn zegel.¹⁴ Het koningsgoed Urk verwisselde van eigenaar zonder enig overleg met de bevolking. Zo ging dat toen ...

De oorkonde biedt een aardige introductie in de sfeer en stijl van die tijd:

11. Met het Concordaat van Worms (1122) verloor de keizer het benoemingsrecht van de bisschoppen en werd de positie van de bisschop van Utrecht beduidend zwakker.
12. Koningsgoed (allodium) betekent eigendom, geen leengoed.
13. Nagele kent in de bronnen meerdere benamingen: Nakala, Nagelham, Naval, Navalia, bij verandering van klemtoon ook Nebalaha, Neval, Nabe, Nabia, Nagelham en (mogelijk) Nasnachelli, Nasnachelt.
14. Sloet 1873, Juni 1288. Kuile 1963, regesten nrs. 17, 26 en 27. Hilliger 1902. Zie ook: Van Hezel en Pol 2005, p. 34, 35, 36.

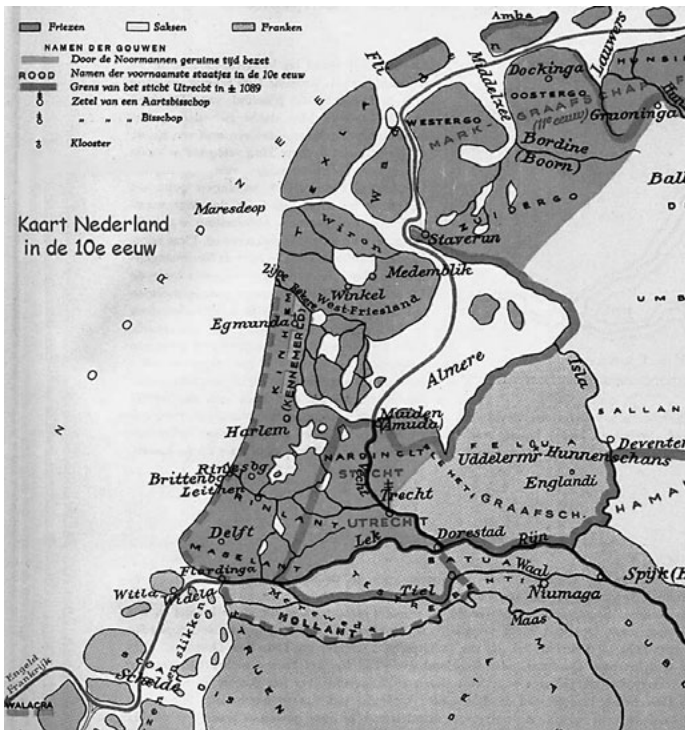

*Huidige kerk in Keulen met relikwieën van Sint Pantaleon.
Bron: internet.*

”In naam van de heilige en ondeelbare Drie-Eenheid.

Otto, de door goddelijke genade verheven keizer van de Romeinen en Franken. Daar het onze gunst waardig geoordeeld wordt, welwillend te luisteren naar de verzoeken van allen, die in aanzien zijn, wie dan ook, maar in het bijzonder van hem, die door onze mildheid werkt voor de godsvrucht van de kerken, stellen wij vast en verkondigen voor de ijver van al onze getrouwen, zowel tegenwoordige als toekomstige, dat wij, bewogen, vanwege het heilzaam verzoek en gesmeek van onze beminnelijke echtgenote Adelheid en eveneens van vriend en verheven medekeizer,¹⁵ alsook van Zijne Eerwaarde aartsbisschop Wilhelmus van Mainz, hebben afgestaan de helft van zekere eilanden¹⁶ in het Almere, die Urk genoemd worden, en al wat ligt aan de overzijde van het water Nakala¹⁷ tot aan Vunningham, dat

15. Zoon Otto I was medekeizer.
16. Er is in de Latijnse tekst sprake van de meervoudsvorm eilanden: insulae.
17. Sloet 1872, deel I, p. 95.

Indeling in gouwen
 Lage Landen.
 Bron: dorps-historie.nl.

Gardulfus¹⁸ vroeger al als graaf in leen heeft gehad, gelegen in het graafschap van graaf Egbert, voor ons zielenheil en de ongeschonden staat van ons rijk, aan het klooster van Sint Pantaleon, gelegen in de voorstad van Keulen, door de keizerlijke macht van ons gezag, in eigen en voortdurend gebruik aan de broeders, die daar de Heer dienen, en het uit overtuiging gegeven met alles wat erbij hoort: weiden, velden, visserijen, wateren en

18. Klaas de Vries: de relatie van Stavereen met het Nagelse gebied en het klooster Sint Pantaleon in Keulen was ontstaan na de moord op Godfried de Deen. Er was toen al een sterke Friese en met name Stavereen invloed aanwezig in dit gebied. De medehelper van Gardulfus bij de moord op Godfried de Vikingprins was Gerulf, eveneens een Friese graaf, die als beloning het gebied rond de monding van de Rijn (bij Katwijk) ontving. Gerulf wordt de stamvader van het Hollandse gravenhuis. Everard de Saks, de daadwerkelijke moordenaar ontvangt het gebied ten zuiden van Nagele, een gebied dat in 968 bij het klooster van Elten komt.

watergangen, gebaande en ongebaande wegen, in- en uitgaande rechten, roerende en onroerende goederen, verkregen en nog te verwerven, en met alles wat er naar wet en recht toe behoort (...).

De rechthebbenden hebben ook recht op vrij verkeer door het rijk. En opdat dit gezag van onze schenking door allen sterker wordt geacht, lieten wij deze oorkonde opstellen en hebben die, bezegeld met onze ring, eigenhandig eronder bevestigd.”¹⁹

Van Nakala tot aan Vunningham

De oorkonde waarin Nakala wordt genoemd is uiteraard voor ons onderzoek van belang. Het gaat om het gebied dat zich uitstrekt van 'Van Nakala tot aan Vunningham'. Er staat ook dat het om een rijk geschakeerd gebied gaat met weiden, visserijen, velden, gebaande en ongebaande wegen, rechten etc. De vraag dringt zich op door wie en wanneer het (klei-op-veen)gebied aan de Nagel in cultuur is gebracht.

Voor het jaar 1000 is in de Lage Landen meestal sprake geweest van kleinschalige veenontginningen.²⁰ Ten noordoosten van de boven Urk stromende Nagel²¹ was het (klei-op-)veengebied al omstreeks 1000 deels ontgonnen en in cultuur gebracht. In verder weg gelegen, minder goed ontwaterde onbewoonde en uitgestrekte gebieden was kleinschaligheid vrijwel onmogelijk. Volgens W.J. Henstra hebben graven en/of bisschoppen die ontginningen gestimuleerd. Zij

19. Het Pantaleonklooster heeft nog bestaan tot 1802. Het werd in 1794 door oprukkende Fransen als paardenstal gebruikt en toen werd ook het aannemen van novicen verboden. In 1802 werden alle kloosters in Rijnland opgeheven, daarmee was het lot van Sint Pantaleon bezegeld.

20. Mol 2011, p. 51.

21. De betekenis van Nakala of de Nagel is mogelijk 'bevaarbaar water'. Greule 2014, p. 369.

namen het initiatief en sloten met de kolonisten een contract, een zogenaamde cope. De coper nam niet altijd zelf de ontginning ter hand maar kon dit uitbesteden aan een locator. Er bleek vaak voldoende belangstelling te zijn. Begrijpelijk want de kolonisten verkregen meer vrijheid, betaalden met de novale tienden weinig belasting en de 'heren' verkregen de zeggingskracht over het nieuwe gebied. Het was een win-win-situatie. Mogelijk heeft Gardolfus, de reeds eerder genoemde graaf, de ontginning bevorderd. Henstra meent dat met de schenking van 'Nakala tot Vunningham' aan het Sint Pantaleonklooster ook het eigendomsrecht duidelijk wordt. Het is verleidelijk om bij de kolonisatie van het gebied te denken aan Friese kolonisten. Die waren in de omgeving van Kuinre namelijk zeer actief onder leiding van priester Egbert. Waren er in het gebied van de Nagel misschien ook monniken van de Sint Odulfusabdij betrokken? Het is een vraag waarop het antwoord nog niet gegeven kan worden. Vunningham is niet precies te lokaliseren²², maar met de overzijde van de Nagel kan, volgens Henstra, slechts het zuiden of zuidoosten van Friesland bedoeld zijn. C. de Vries had de overzijde van de Nakala meer richting Vollenhove gezocht. Volgens Henstra kan dat niet omdat het land van Vollenhove al sinds 944 in bezit was van de bisschop van Utrecht.

In de tijd van de Grote Ontginning worden nog een vijftal uitgestrekte venen in de wijde regio van Kuinre/Vollenhove op de spade genomen: Oosterzee en Echten; Stellingwerf tussen Tjonger en Linde; IJsselham

22. Anne Post, gepensioneerd landmeter, denkt aan Veenhuizen. Gerrit van Hezel oppert de mogelijkheid dat Vunningham een globalere gebiedsaanduiding is in de betekenis van veengebied (d.w.z. tot aan het veengebied zonder kleidek).

en Kalenberg tussen Linde en Aa; Giethoorn en de Wieden tussen Aa en Sethe; Staphorst en Rouveen tussen Sethe en Vecht.²³

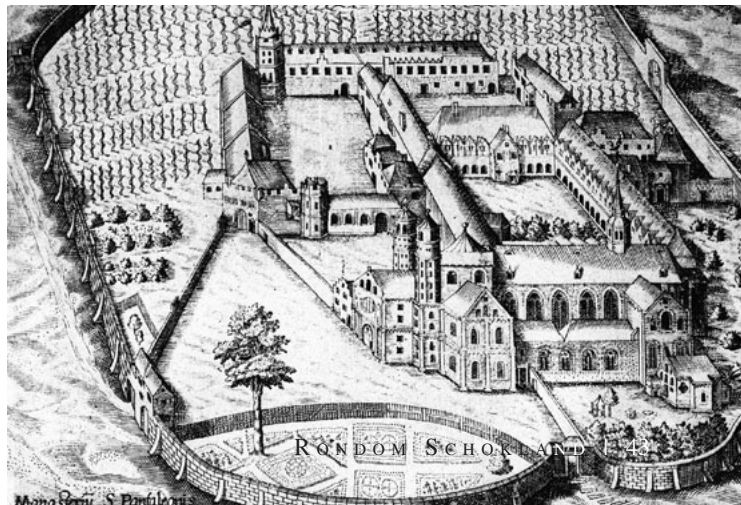
Staveren als missiecentrum en Nagele als kerkdorp

Bisschop Frederik van Utrecht stuurde in 830 een groep reguliere kanunniken onder leiding van de vrome Odulfus naar Staveren. Deze stad was het bestuurlijk centrum van de gouw Zuidergo of Staveren. Al kort na Bonifatius' dood (754) was er een kerk gesticht die als missiecentrum voor de regio fungeerde. De plaats aan het Vlie nam een sleutelpositie in tussen de Noordzee en het Almere. Aanvankelijk was er via de Utrechtse Vecht en later via de Nagel en de IJssel – die na 950 steeds meer afvoer kreeg – verbinding met de Rijn en het Duitse rijk.²⁴ Staveren was een belangrijke handelsplaats en kreeg in het begin van de 12^e eeuw een tolprivilege van keizer Hendrik V. Vanaf dat moment wordt de nederzetting meestal als stad beschouwd. De bisschop van Utrecht stuurde, zoals gezegd, een gemeenschap van kanunniken naar Staveren. De officiële aanklacht luidde dat de Friezen de Heilige Drie-Eenheid loochenden. Maar er zal wel meer aan de hand zijn geweest. In het verslag

23. Mol 2011, p. 50.

24. Mol 2011, p. 51. Buisman 1996, deel II, p. 441.

Plattegrond Sint Pantaleonabdij, Wikipedia, aussen. Bron: Wikipedia.

van een Frankische kerkvergadering (743) wordt aan de persoon die de doopgeloofte gaat afleggen gevraagd om alle duivelswerk te verzaken. Het bijeenkomen op cultusplaatsen in de natuur, het vereren van voorouders, heilige bomen, bronnen en magische objecten als stenen en amuletten werd verboden.²⁵

De kanunnikengemeenschap raakte echter in verval en bisschop Andreas draagt het gezag – in een serie oorkonden – over aan de orde der benedictijnen (1132).

Odulfus werd de schutspatroon en vanaf dat moment kan men eigenlijk pas spreken van het Odulfusklooster. De bisschop laat zwart op wit vastleggen welke kapellen voortaan onder dit klooster ressorteren. Dit document is van historisch belang omdat de onderzoeker wat meer vaste grond onder de voeten krijgt aangaande Nagele en veel andere met name genoemde kapellen. Of die kapellen ook voor 1132 al bestonden weten we niet. Dus ook niet of er in de 9^e eeuw al een kapel (kerkje) in Nagele stond. Op 21 januari 1243 en op 29 augustus worden nagenoeg dezelfde lijsten gepubliceerd.²⁶

25. Tuuk 2013, p. 180.

26. Kuile 1963 dl. 1, nrs. 51, 188, 198. Mr. G.J. ter Kuile plaatste de “vermoedelijk” op het eiland Nagele gelegen kerkdorpen tussen haken.

Daarop staan Kunre (Kuivre), Ruthne (volgens Ter Kuile vermoedelijk kerkdorp op Nagel), Marcnisse (vermoedelijk kerkdorp op Nagel), Nagele (kerkdorp op het eiland van die naam), Orick (Urk) en Emelwart (Emmeloord). Niet duidelijk is waarom de samensteller van het Oorkondenboek van Overijssel Ruthne en Marcnisse op het eiland Nagel situeert. In dat geval zou het om een vrij groot eiland gaan.

Over de Nageler kapel weten we nog maar weinig. Op diverse locaties vonden archeologen resten van leisteen, tufsteen of fragmenten van kloostermoppen; wellicht restanten van stenen kerkjes. De tufsteen voor de bouw kwam met schepen uit Deventer en werd in die stad aangevoerd uit de Romeinse ruïnes in het Duitse Xanten. In de regio van Kampen (Wilsom en Zalk) werd voor het muurwerk reeds tufsteen gebruikt.²⁷ Vaak was een plaatselijk heer bij de realisatie betrokken, want het stichten van een kerkje vergrootte zijn invloed. Niet alleen de kerk maar ook de machthebbers waardeerden zo’n stichting. Het zwaard was aan de verkondiging van het evangelie vooraf gegaan. Of monniken van het Odulfusklooster ook betrokken waren

27. Jager 2015, p. 61.

Fragment uit de kaart van Christiaan sGrooten met hoog Elten.

bij de stichting is niet bekend maar is wel waarschijnlijk.

Het christendom heeft in deze beginperiode, waarin vele onderlinge vetes werden uitgevochten, de eenheid sterk bevorderd. Kloosters speelden daarin een belangrijke rol.

Benoorden de Rijn was het extra moeilijk om kerkprovincies te stichten.

In het zuiden konden de door de Romeinen ingedeelde districten nog vaak als basis dienen. In Noord-Nederland moest de organisatie van de grond af opgebouwd worden. Het bisdom Utrecht was zo uitgestrekt dat de zielszorg gespreid moest worden opgezet. De abt van de Sint Odulfusabdij heeft in de gemeenten waar een kapel stond een belangrijke rol gespeeld. In een document uit 1329 staat bijvoorbeeld dat "De kerck en Gemeynthe van Urck gehoort den Abt ende convent van Staveren."²⁸

Dat zal ook het geval zijn geweest voor Nagele. De abt had het recht van institutie van de pastoor en waarschijnlijk ook de bevoegdheid van een aartsdiaken.

Het inkomen van de door de abt benoemde pastoor bestond uit verschillende inkomstenbronnen: giften, landerijen en kerkelijke tienden, die door de dorpsbewoners opgebracht dienden te worden.

De Nageler parochie is waarschijnlijk zeer belangrijk geweest. Monniken van het Sint Pantaleonklooster gebruikten Nagele jarenlang als tussenstation voor hun reis van Keulen naar Staveren vice versa.

Nagele en de scheepvaart

'Frisia' kende al duizend jaar voor de Gouden Eeuw van Rembrandt een eigen Gouden Eeuw. Boeren legden met hun land- en veeteeltproducten de basis voor de welvaart. Huisvlijt zorgde voor een welkome aanvulling.

28. Van Mieris 1982 II, p. 89.

De Friese wolnijverheid was ver buiten de grenzen bekend. Haroen al-Rasjid, de kalief van Bagdad, ontving Fries laken van Karel de Grote. De stoffen waren vermaard vanwege de kleur en de fijne weefsels. Maar de Friezen trokken er ook als koopman en zeevaarder op uit.²⁹

Als vrachtvaarders bezochten zij Noordwest-Europa (tot in het Russische Smolensk) en verkochten hun eigen producten als vis, zout, laken en huiden. Wijn, graan, glaswerk, keramiek, maalstenen en ijzeren wapens kochten zij in voor de terugreis. Scheepvaartverkeer over de Noordzee vond al volop plaats. Maar toch bleef men liever in de buurt van de kust en nog liever zeilde men over de veiliger binnenwateren naar het Frankische achterland via het Vlie, Utrechtse Vecht, Rijn, Maas en Schelde. Friese kooplieden kwamen in Xanten, Duisburg, Keulen, Worms, Mainz en Straatsburg.

Aan het einde van de 14^e eeuw sloot Staveren zich aan bij de Hanze, het verbond van Noordduitse handelssteden.³⁰

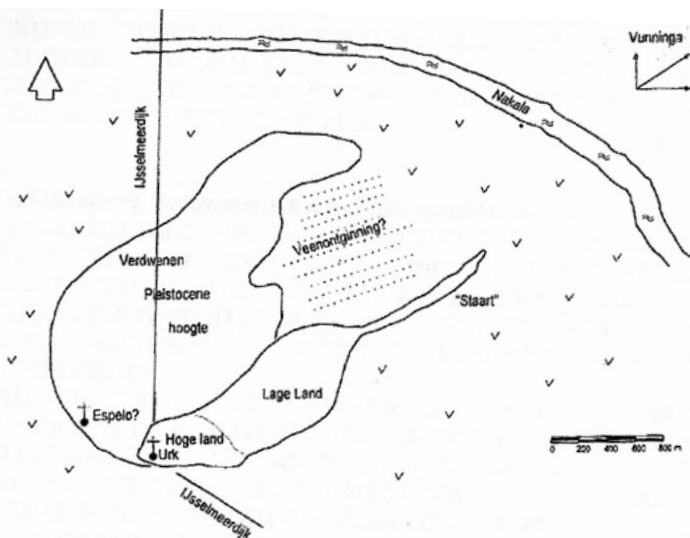
Volgens Van der Molen werden de Engelse kooplieden in die tijd ook tot de Friezen gerekend. Ze kwamen zelfs in Rome, waar de 'Kerk der Friezen' een belangrijke ontmoetingsplaats

29. Molen 1981, p. 95.

30. Frisia illustrata, deel I, p. 14.

Schedel van varken en Karolingische bolpotscherf gevonden nabij Urk (850-900). Archeologisch depot Nieuwland Erfgoedcentrum Lelystad.

*Veengebieden
overzijde Nakala,
Henstra, p. 139.*

was. Op de Friese wateren voeren diverse soorten sloopstypen: platboomde rivieraken voor de ondiepe getijdenwateren langs de kust, proto-hulken en koggen met aanvankelijk nog een zijroer, en kielschepen voor de diepere wateren.³¹

In de tijd van de opkomst van Nagele was de Friese Gouden Eeuw weliswaar voorbij maar nog steeds was er een druk scheepvaartverkeer op de Vliestroom en op de Nagel. Dat blijkt bijvoorbeeld uit het Seebuch (14^e en 15^e eeuw) waarin veel aanwijzingen voor de zeelieden stonden: “(...) an de Nagel maket vul see uterlijk suden mane.” Een raadselachtige tekst, maar voor zeevarenden was de stand van de maan een belangrijk oriëntatiepunt voor het bepalen van het tijdstip van eb en vloed. Kennis van het getij was met name bij ondiepten zoals in het Wadden- en Zuiderzeegebied zeer wenselijk. Het tekstgedeelte in het Seebuch over de vaart via het Vlie en de Zuiderzee luidt verder (fragment in vertaling):³²

”Op de Nagel is er bij een precies zuidelijke stand van de maan hoogwater. [...] in het Vlie is er bij

een oostzuidoostelijke maan[stand] hoogwater (vloed). Het Kreupelzand ligt ten westen van Medemblik. Als u de toren op Urk kunt zien, dan gaat u zuidzuidwest naar tiorde³³ dan loopt u nog hoog boven het Enkhuizer zand en vanaf Creil moet u in oostzuidoostelijke richting naar de Nagel gaan”.

Gezien de opname van de Nagel in het Seebuch mag men aannemen dat het een niet onbelangrijke vaarweg was. Uit een document (1123) blijkt dat de kooplieden van Staveren veelvuldig op de Rijn voeren. Koning Heynricus (Hendrik V) laat weten dat hun rechten en de hoogte van de door hen te betalen tol op de Rijn en... het geleidegeld bij Naghela gewaarborgd wordt.³⁴ Die laatste mededeling verwijst naar het niet zonder risico bevaren van de Nagel. Ook in een oorkonde van dezelfde Hendrik V (1125)³⁵ wordt gewezen op de gevaren. Daarin gaat het over de loodsdiens op de Nagel met voorschriften over het 'gheleiden' (gheferdi) van de scheepvaart op de 'Naghelam'.

Vanuit Duitsland kwamen regelmatig belanghebbenden naar Staveren. Zo komt omstreeks 1100 abt Herman van het klooster van Sint Pantaleon naar Staveren. Hij doet echter eerst Urk aan en laat daar weten dat Adelhardus, de voogd van het in erfpacht gegeven hof op Urk, op Sint Odulfusdag (12 juni) de kameraar (thesaurier) van de abdij met twee dienaren onderdak moet verschaffen. Daarna moeten zij naar Staveren worden gebracht waar de canon³⁶ van 4½ mark zilver Keuls

33. Tiorde is wellicht 'Norder ghat voer Enchûisen' dat is aangegeven op de Zuiderzeekaart van Sgrooten uit 1570.

34. Kuile 1963 deel 1, nr. 46.

35. Archief van de Leenkamer van Holland.

36. Een bedrag, jaarlijks, althans periodiek, door den bezitter of gebruiker van eenig onroerend goed, uit hoofde van een recht voldaan moet worden.

31. Tuuk 2013, p. 169.

32. <http://www.dsm.museum/seebuch/search.php?searchBox=Texel&Deutsch=Deutsch>.

betaald moest worden.³⁷ En later dienden zij weer terug gebracht te worden naar Nagelum.

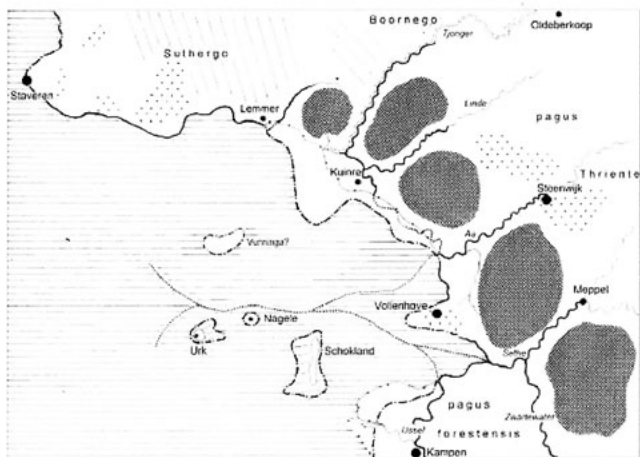
Uit die laatste mededeling blijkt dat de kameraar van Sint Pantaleon Nagele als overstapplaats gebruikt. Via de Nagel, de IJssel en de Rijn kan hij verder reizen naar Keulen.³⁸

Nagele fungeert als etappeplaats tussen de handels- en muntplaats Staveren en de monding van de IJssel.³⁹

Over de bevaarbaarheid van de IJssel verschillen de deskundigen nog steeds van mening. In een van de meest recente publicaties over de IJssel wordt verteld dat de rivier tot het laatste kwart van de 12e eeuw ten noorden van Zwolle moeilijk bevaarbaar was door de vele drijfzillen en zandbanken en dat bij Katen de lading aan land gebracht moest worden voor verder vervoer.⁴⁰ De Deventer archeoloog Michiel Bartels meent daarentegen dat de IJssel zeker tot de 13e eeuw periodiek wél goed bevaarbaar was, evenals het moerassige Almere. Het was volgens hem anders onmogelijk geweest de grote hoeveelheden zware bouwmaterialen als tufsteen anders dan over water naar het noorden te vervoeren.⁴¹

De nauwe relatie van Staveren/Nagele met het Pantaleonklooster in Keulen is in ieder geval een pre geweest voor de contacten met het Duitse rijk.

Hoe nauw die relatie van het 'Urcker' gebied en de stad Keulen in het kader van de Hanzevaart wel was blijkt uit het gegeven dat op kosten van Keulen er voorheen, waarschijnlijk nog in

Het natuurlijke landschap omstreeks 1000, met daarop de vijf besproken, door stroompjes van elkaar gescheiden oligotrofe veengebieden in Zuid-Friesland en de Kop van Overijssel. Getekend door J.A. Mol.

de 14e eeuw, bij het 'Sand van Urck' gebaggerd werd om de voor de Keulse handel belangrijke vaarwegen hier op diepte te houden;

"Dagvaartboeken der Staten van Overijssel 1555; To gedencken dat die Oeverlantsche Steden als Coln ende andere eertijz mede gecontrubuert ende versocht hebben an den Sande tegen Urck te graven, ut patex ex missali (zoals blijkt uit het missaal) der Kercken van Urck".

Het hier genoemde missaal zal oorspronkelijk afkomstig zijn uit de kerk van het verdronken Nagele en na de teloorgang van het kerkdorp in Zwolle terecht zijn gekomen waar het in 1555 zichtbaar nog aanwezig was.

Zouthandel

In alle nieuw ontgonnen gebieden was akkerbouw en (later) veeteelt een belangrijke inkomstenbron. Dat zal ook het geval zijn geweest in en om Nagele. Gezien de ligging en de eerdergenoemde gegevens uit de archieven zullen daarnaast vele Nagelezen hun boterham in de handel, scheepvaart en visserij hebben verdiend.

Ontginningen
Zuid-Friesland,
Overijssel, tekening
J. A. Mol.

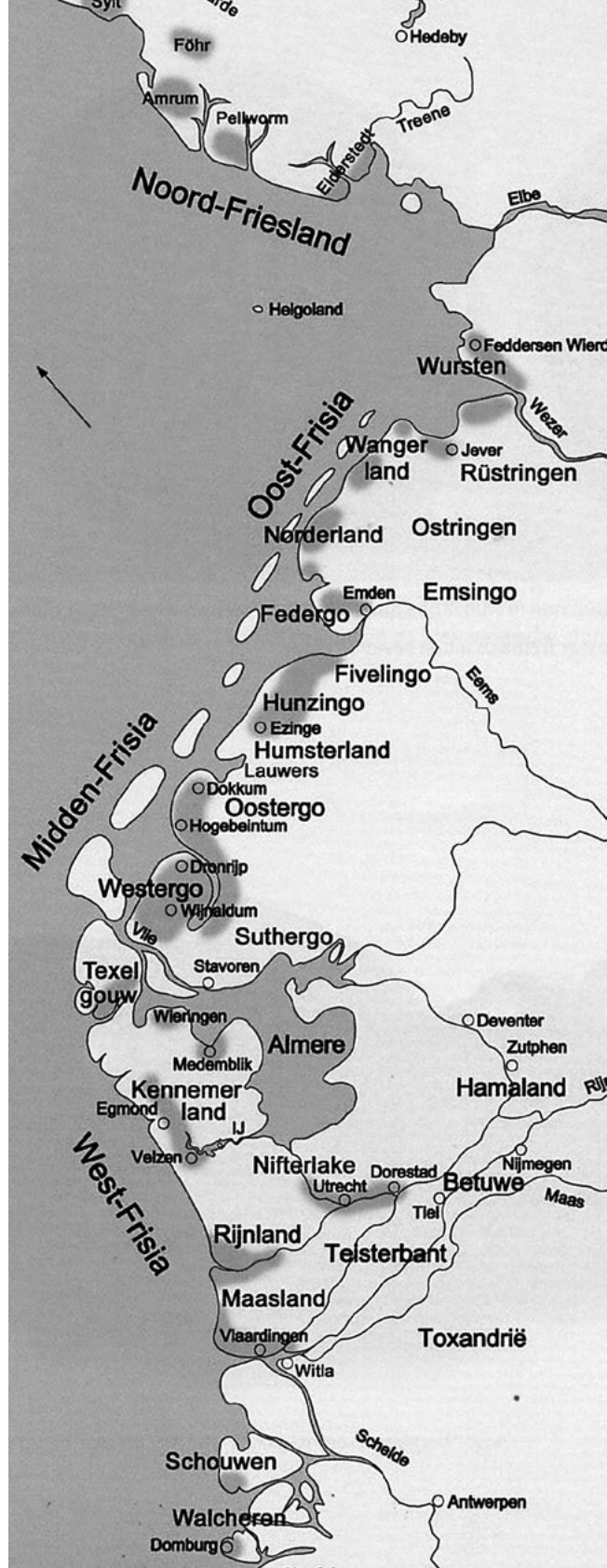
37. Om een indruk te geven van de omvang van deze som: voor dat zilvergewicht kon men in de 12^e eeuw zo'n 85 goede koeien kopen.

38. Geciteerd in: Anne Post, Parenteel van Adelhardus voogd van Urk van Beichlingen: OSU 3033 (244bis) tussen 1082 en 1121), p. 39.

39. Mol 2011, p. 52.

40. Jager 2015, p. 424.

41. Slechte 2010 p. 33.

De Vries noemt nog als bijzondere inkomstenbron de zoutziederijen op Nagele. Hij schrijft dat er in 1068 en 1118 sprake was van transporten tussen Nagele en Stavoren en in 1204 van zoutvervoer daarvandaan.⁴²

In de 10^e eeuw is Fries zout een belangrijk handelsproduct en vanaf de 11^e eeuw breidt het assortiment zich dankzij de gunstige ligging aan de Nagel steeds verder uit.

Zout was in die tijd een zeer belangrijk handelsartikel, onmisbaar voor het conserveren van voedsel en vooral van groot belang voor het pekelen van haring, ansjovis en kaas. Nog in 1204 belooft en zweert de graaf van Holland dat hij "nooit enige kooplieden zal beletten om zout of enige andere waren naar het land van de bisschop te vervoeren."⁴³

Maar of er op Nagele zout gewonnen werd is niet zeker. De Vries maakt zijn bronnen niet bekend. Het veen in de omgeving van Nagele zal stellig als brandstof (turf) gebruikt zijn, maar of er sprake is geweest van het zogenaamde "darinc delven" is minder zeker. Dat laatste gebeurde op veel plaatsen in de Lage Landen. Het zoute veen (darinc-derrie) werd verbrand en het zout bleef als residu over. Maar het is de vraag of het zoutgehalte bij Nagele wel toereikend was voor deze methode. In en sedert de vroege 13^e eeuw zijn er al mariene invloeden in het Almere en het oostelijke gebied van de NOP. Mogelijk is er op en rond Nagele op kleine schaal veen verbrand ten behoeve van zoutwinning. Archeoloog Kerkhoven acht voor Urk het winnen en verbranden van veen (sel-as) wel mogelijk in de 14^e eeuw.⁴⁴ Het zout zou net als elders

42. Vries 1963, p. 16.

43. 1204 Verdrag van vrede tussen de graaf van Holland en de bisschop van Utrecht: (in 't welke Vriesland mede begrepen is). In: Schwartzberg deel I, p. 81, 82.

44. Kerkhoven 2003, p. 66-68.

naar zoutziederijen op het vaste land – bijvoorbeeld Staveren – verscheept kunnen zijn

Met de Sint Elisabethsvloed (1421) verdwenen grote stukken veen ten oosten van Enkhuizen en werd de winning van zout uit buitendijks veen verboden. Enkhuizen en Hoorn gingen voortaan ruw zout kopen in Frankrijk en Portugal.

Vette Hendrik sneuvelt op de Nagel

De Nagel is ook het toneel van strijd geweest. Officieel was – zoals eerder gezegd – de Duitse keizer de leenheer. Als zodanig kon hij nieuwe graven benoemen. Die graven hadden vaak nauwelijks binding met het gebied waarover zij regeerden.

Aanvankelijk schijnt er in Friesland weinig bezwaar tegen 'uitlandse' heren bestaan te hebben. Zo wordt de macht tussen 1000 en 1050 uitgeoefend door Liudolf, Bruno en Egbert uit Brunswijk (de Brunonen). Na het uitsterven van dit huis beleent de keizer Hendrik de Vette van Nordheim met het gebied. De inwoners van Staveren (Starum in het Fries) waren daar blijkbaar niet mee ingenomen. Toen Hendrik en zijn vrouw Gertrudis in 1101 de reis naar Friesland ondernamen om er te worden ingehuldigd ging het mis. Ze konden zich beroepen op de instemming van keizer Hendrik IV, maar de Staverse kooplieden "vonden het juk van zijn heerschappij (...) te zwaar".⁴⁵ Ze weigerden hem rechten te verlenen. De spanning liep hoog op en Hendrik vluchtte. Bij de achtervolging sneuvelde hij in de slag op de Nagel. Gertrudis ontsprong de dans en werd later de moeder van Sophia, de echtgenote van de graaf van Holland Dirk VI. Vanuit Holland werden de aanspraken op Friesland voortgezet. Er bleken echter meer kapers op de kust

45. Molen 1981, p. 98. Huisman 5 maart 1996.

te zijn. De Geldersman Hendrik van Zutphen meldde zich als erfgenaam op grond van het feit dat hij familie was van Vette Hendrik.

In 1165 legt keizer Barbarossa het bestuur van de Friese gouwen in handen van Godfried, de bisschop van Utrecht, en Floris III van Holland. Die overeenkomst wordt in de geschiedenis bekend als het condominium. Hiermee waren de problemen uiteraard niet opgelost.

Met het jaar 1101 laat men wel eens de Friese vrijheid beginnen in verband met het niet meer accepteren van 'uitheemse' heren.

Of er na de slag op de Nagel en de dood van Vette Hendrik feest werd gevierd in Nagele is niet bekend.

Ondergang van Nagele

Over de ligging en ondergang van Nagele is al veel geschreven⁴⁶. In visserskringen heeft het door S. Franke in zijn Sagen en legenden rond de Zuiderzee opgetekende verhaal van de ondergang van Nagele vaak de ronde gedaan.⁴⁷

Visseren scheurden hun netten aan de op de bodem liggende stenen. Eens had een Schokker visser een doopvont in zijn netten opgehaald en meegebracht naar Emmeloord. Oud is het doopvont zeker; het is een Duits product uit de 12^e-13^e eeuw dat een ereplaats kreeg in de katholieke kerk van Emmeloord. Na

46. Hezel, Pol 2005, p. 43.

47. Franke 1932, p. 6-8.

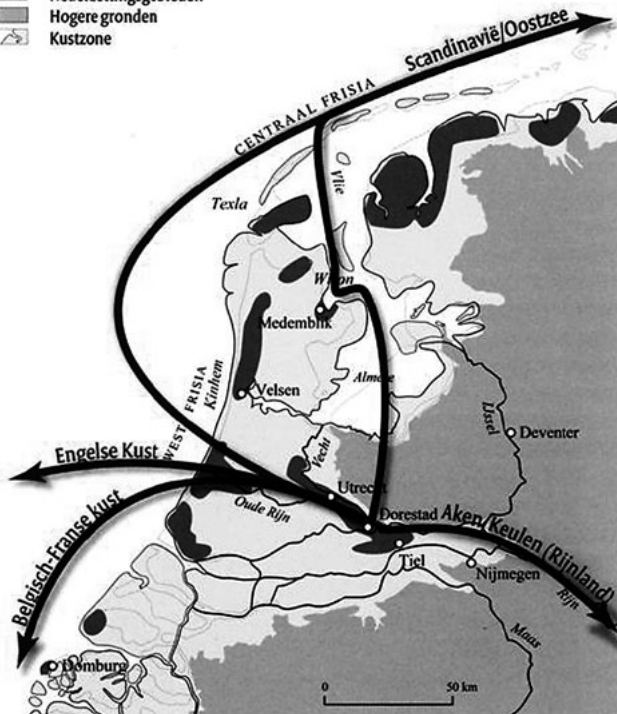

Links: Frisia met bevolkte (grijs weergegeven) gebieden.

Bron: Tuuk, p. 144.

Tufstenen kerkje uit de Middeleeuwen (1050), Wilsum. Naar Fijnenberg 1933, p. 36.

Mogelijk soortgelijk kerkje in Nagele.

*Handelsroutes
'Frisia' met
Dorestad als
centrum, Internet
Dorestad onthuld.*

het vertrek van de Schokkers in 1859 verhuisde het naar Ommen. Daar staat het nog steeds in de parochiekerk. In het Hervormde kerkje op Ens bevindt zich een replica.

Steeds vaker wordt erop gewezen dat de boeren in de voormalige veengebieden – ongewild en onvoorzien – hun eigen ondergang hebben bespoedigd. Door het bestaande veen, dat als een spons eindeloos water kon opnemen, te ontwateren begon het proces – mede door oxidatie – van inklinking.⁴⁸ Het maaiveld kwam lager te liggen en het water kreeg meer kansen tot inbraak.

In 1245 stond het dorp Nagele nog op de kapellenlijst van het Odulfusklooster. Nadien slaat de weerwolf opnieuw toe in 1246, 1248, 1249, 1257, 1262, 1268, 1287 en 1307.⁴⁹ Mogelijk kreeg Nagele de genadeklap rond Maria Lichtmis op 2 februari 1307, tijdens een zware

48. Linden 1981, p. 48 e.v. Mol 2011, p. 46 e.v.

49. Beekman deel 1, 1995.

stormvloed toen in het westen de Diemerdijk doorbrak. Sedert dat jaar worden in het Burgerboek van Kampen enkele mensen met de toevoeging 'van Nagele' ingeschreven, evenals tien Ensenaren. Achter Hugo van Enesce staat 'toen de dijk doorbrak'. Die vermelding in het Boek kan duiden op de ondergang maar zeker weten doen we dat niet.

Na de inpoldering is uitvoerig gezocht naar de ligging van het oude Nagele. Archeologen hebben gedacht dat het op grond van middeleeuwse vondstconcentraties in de buurt van het huidige Tollebeek gelokaliseerd kan worden. De kavels H70, H71, H104 en H105 en vooral H33 (tufsteen en baksteenresten!) of noordelijker in de kadastrale sectie C zijn als mogelijke kandidaten genoemd. Op 'eiland C' woonden ook vissers. Het voorkomen van kleine buisjes metaal in de aardewerkscherven- en beenderlaag laat zien dat daar een nederzetting lag, die mede door vissers werd bewoond. En niet ver van het de nederzetting kieperde omstreeks 1175 een deksel van een sarcofaag overboord.⁵⁰ Het eiland verdrong waarschijnlijk vóór 1375, want alle vondsten dateren van voor die tijd.

Het meest recente onderzoek naar de ondergang is gedaan door Kees Groothoff. In Westerheem publiceerde hij zijn bevindingen. Hij denkt dat de Sint Luciovloed (1287) beslissend is geweest ter zake van de ondergang. Er verdrongen van Staveren tot de Lauwers liefst dertigduizend mensen; en tot de Eems twintigduizend.⁵¹ Maar het precies lokaliseren van het oude Nagele lukte ook hem niet.⁵²

50. Van der Heide 1955, p. 44.

51. Beekman 1995, deel 1, p. 538.

52. Groothoff dec. 2008, p 403-408.

Scheepsroutes via de IJssel na 1150.
Bron: Internet:
Schokland door de eeuwen heen.

Veel Hanzesteden, waaronder Stavoren, hadden een zegel met een koggeschip (1293)

Na de ondergang

Na de ondergang verdwijnt de naam Nagele niet definitief uit de bronnen. Zo maken Kamper schepenakten⁵³ melding van de verkoop van een huis op Sante Margareten (1334) door Gheerd van Naghele en zijne vrouwe. In 1375 worden Jacob van Naghele met zijn kogge 'God Beraded' en enkele andere Kamper Ommelandvaarders waaronder Wolter Woltersz met de kogge 'Cristofer', Enghelbertus Willemsone met de kogge

53. Kosmann-Putto 1955, CXXXVIII.

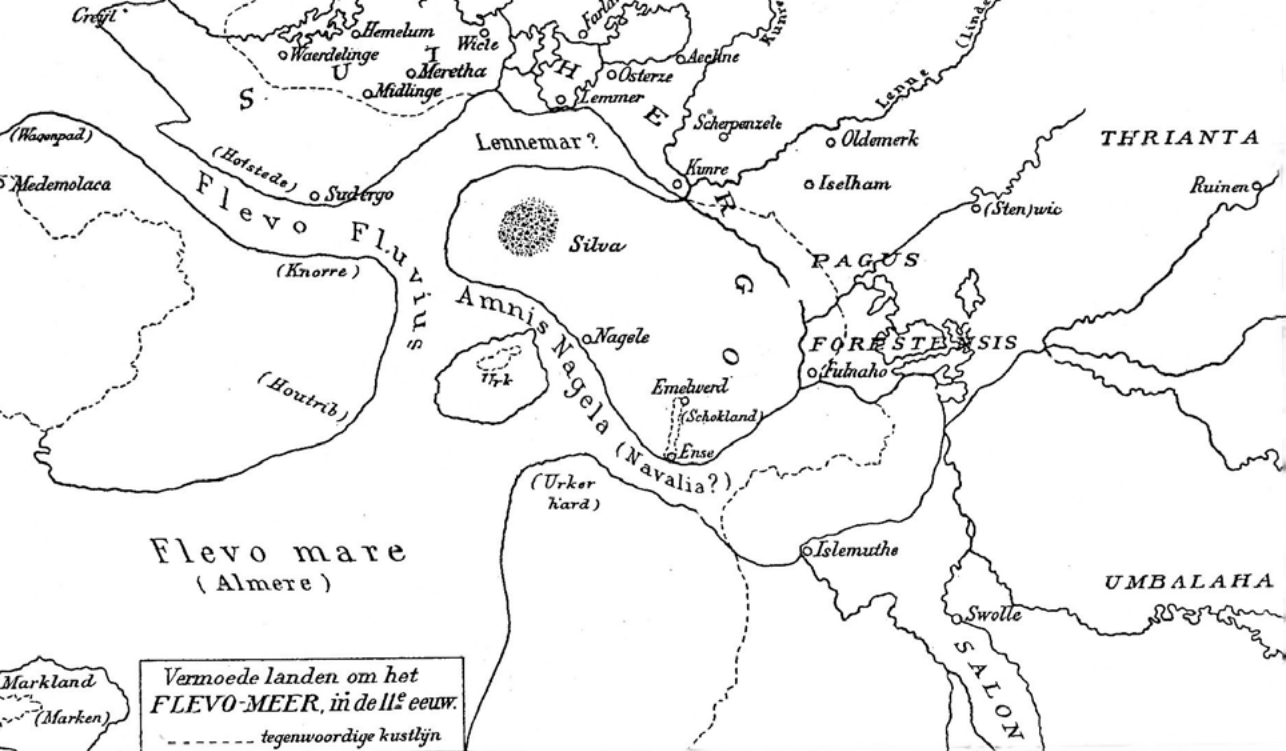
'Marienkecht' en Jacob Hermansone met de kogge 'Vrydensberch' als Ommelandvaarders uit Kampen genoemd⁵⁴.

Hogeman vermeldt dat de naam Nagele na de ondergang nog steeds te vinden is in zowel Kampen als Stavoren.⁵⁵

Te Kampen een Hartwicus van Nagel (in 1286, 1294, 1305) als agent in aangelegenheden van scheepvaart en handel met de Noordsche rijken. In

54. Hansische Geschichtsblätter, deel 115, p. 88, Malmö, 1997.

55. Hogeman 1881, p. 14, 15.

Door Nanninga Uitterdijk getekende kaart in 1911 met Annis (vaarwater) Nagela. In het voetspoor van N.U. achte ook Kees Groothoff het mogelijk dat de vredesonderhandelingen tussen de Romeinse generaal Cerealis en Claudius Civilis, hoofdman van de Bataven plaatsvonden op de afgebroken brug over de Nagel. Zie Rondom Schokland nr.2, Zomer 2015.

het Hansische Urkundenbuch wordt bericht dat schepen van Hartwig Naghel en van andere Kampenaren in de buurt van Hamburg in 1310 zijn overvallen en geplunderd.⁵⁶ In 1403 was er te Staveren een Albert Nagele in 's Graven dienst en in 1421 is er een Jan van Nagel die door de Hollandse graaf tot schout van Staveren wordt aangesteld. Tenslotte nog de mededeling dat in 1507 een stuk land aan het klooster te Brunnepe wordt verkocht dat – wellicht naar de eigenaar – Nagelsmaat heet.⁵⁷ Maat komt mogelijk van mus' sat (land met de opbrengst van een mud zaad), een toenmalige landmaat, dus bouwland. Al die namen zeggen op zich niet zoveel maar zijn toch een indicatie dat er in het oude Nagele sprake is geweest van een ruime verscheidenheid aan beroepen.

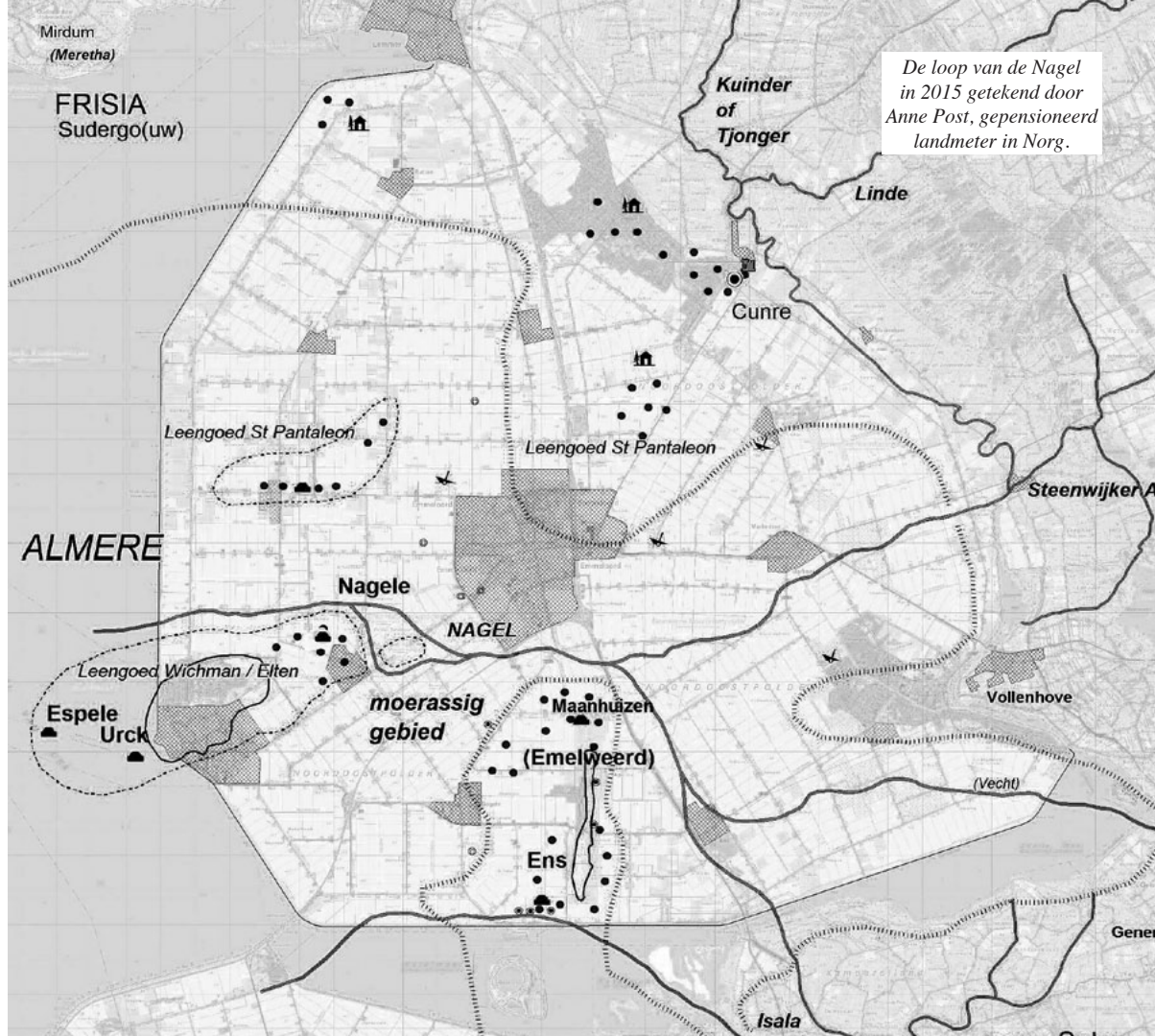
56. Hansisches Urkundenbuch, Johann Matthias Konstantin Höhlbaum, 1879.

57. Molhuisen 1874, aanhalingen uit Kamper Archief.

Kampen beleefde van 1300 tot 1475 als Hanzestad een bloeiperiode. Die hoogtijdagen heeft het kerkdorp Nagele niet meer meegemaakt. Over de schepen en schippers die over de Nagel hebben gevaren weten we nog maar weinig. Wel weten we dat de stad Utrecht voor de zeevaart steeds onbelangrijker is geworden en dat de vaarweg naar de IJssel via de Nagel belangrijker werd. Hierlangs voeren de koggen, de grote zeevarende en de binnenlandse schepen. En ook 'het grote' schip (magna navis), varende voor de proosdij van de St. Peter te Utrecht, zeilde er tweemaal per jaar langs om de opbrengsten van de tiendplichtigen (rogge, boter, honing en was) in Meppel uit de Drentse bezittingen op te halen.⁵⁸ De bewoners op 'eiland C' zullen het vergaan (eind 13e eeuw) van een grote Ommelandvaarder, een kogge, nabij het huidige Rutten, nog mee hebben gemaakt.⁵⁹

58. In de jaren 1298-1302 was dat de praktijk. OGD, I, nr. 199.

59. Vos 1987.

De loop van de Nagel in 2015 getekend door Anne Post, gepensioneerd landmeter in Norg.

Voorlopige conclusie over Nagele
 Nagele heeft in de nadagen van 'Frisia's' bloeitijd een niet onbelangrijke rol gespeeld als kerkdorp. Vele jaren functioneerde het dorp aan de Nagel als tussenstation tussen Vlie en IJssel in de handel met het Duitse Rijk.

Emelwerd⁶⁰ gelegen boven het latere Schokland heeft mogelijk geprofiteerd van de ondergang van Nagele. De inwoners van het oude Nagele –

60. De voorloper van het – aanvankelijk op een dubbele woonterp gelegen – dorp Oud-Emmeloord, de in het gebied Emelwerd gelegen nederzetting Maenhuizen, dateert van voor deze omstreeks 1400 aangelegde woonterpen.

beschikkend over veel maritieme kennis – zullen hier deels naar verhuisd zijn. Ze zijn niet alleen gaan varen op Kamper koggen, maar mogelijk ook op die van Kuinre en Stavoren. Bekend is dat veel Schokkers, voordat zij uitsluitend vissers werden, vrachtvaarders zijn geweest. De vissers van Nagele zullen eveneens elders wel weer hun beroep hebben opgevat.

Moge de herinnering aan het oude Nagele ook in het nieuwe Nagele voortleven. Beide kennen een opmerkelijke geschiedenis. Voor museum Nagele mogelijk een nieuwe uitdaging. Deze bijdrage zou de start kunnen zijn van een vervolgsérie over

- Legenda Urk_en_Schokland**
- Eilanden Urk en Schokland in 1930
  - Ligging nederzettingen in de middeleeuwen
  - Ligging vermoedelijke nederzettingen middeleeuwen
  - 1e burcht Kuinre bouwjaar <800-1000>
  - 2e burcht Kuinre bouwjaar 1165
  - Begrenzing eilanden omstreeks jaar 1000
  - Begrenzing vaste land omstreeks jaar 1000
  - Bewoningssporen volgens van der Heide
  - Bewoningssporen overige
  - Scheepswrak kogge
  - Bewoningssporen Schokland volgens Hogestijn
  - Mogelijke vaarroutes omstreeks het jaar 1000

de verdwenen wereld in de voormalige Zuiderzee. Er kan nog meer boven water gehaald worden.

Naschrift

In dit artikel fungeert de schrijver vooral als doorgeefluik. Gerrit van Hezel (Zwolle) en in het bijzonder Klaas de Vries (Amsterdam) speelden tal van (archieff)gegevens aan hem door. Zij hielpen bij het samenstellen van de legpuzzel over Nagele. Klaas de Vries is bezig met de voorbereiding van een studie over Urk waarin ook Nagele prominent aanwezig zal zijn. Ook Anne Post (Norg) was zeer behulpzaam met adviezen en het aanleveren van een fraaie door hem zelf vervaardigde kaart met legenda.

Bronnen en literatuur

- Beekman, J., Duizend jaar weer, wind en water in de Lage Landen, deel 1 tot 1300. Franeker 1995.
- Blok, P.J., J.A. Feith, S. Gratama, ... [et al.] Oorkondenboek van Groningen en Drenthe/P.J. Blok, 1896-1899. Deel 1: 750-1150. Deel 2: 1372-1405. Afgekort: OGD.
- Bosatlas van de geschiedenis van Nederland, Noordhoff, Atlasproducties, 2011.
- Buisman, J., Duizend jaar weer, wind en water in de Lage Landen, deel 1, Franeker 1995, deel 2 Franeker 1996.
- Franke, S., Sagen en legenden rond de Zuiderzee met illustraties van A.J. van 't Hoff, Zutphen 1932.
- Frisia illustrata, Tien eeuwen Friesland, de Friezen en hun elf steden. Uitgave De Tille-Waanders, Deel I. z.j.
- Greule, Albrecht, Deutsches Gewässernamenbuch. Etymologie der Gewässernamen und der zugehörigen Gebiets-, Siedlungs- und Flurnamen, De Gruyter 2014.
- Groothoff, Kees. Speurtocht naar het verdwenen kerkdorp Nagele. In: Westerheem, dec. 2008, p. 403 e.v.

Het originele doopvont dat eens in de Sint Michaelkerk op Schokland stond. Thans in bezit van de parochiekerk van Ommen.

- Heide, G.D. van der, Van landijs tot polderland, A.J.G. Strengholts's Uitgeversmaatschappij, 1965.
- Heide G.D. van der, en A.J. Wiggers, Enkele resultaten van het geologische en archeologische onderzoek betreffende het eiland Schokland en zijn naaste omgeving. In: Langs gewonnen velden. Facetten van Smedings werk. Wageningen 1954, p. 96-113.
- Heide G.D. van der, Aspecten van het archeologisch onderzoek in het Zuiderzeegebied. In: Van zee tot land, nr. 13, Zwolle 1955.
- Henstra, D.J., Het veengebied aan de overzijde van de Nagele. In: A. Popkema (red) Fon jelde. Opstellen van D.J. Henstra over middeleeuws Frisia, Groningen 2010, p. 135-144.
- Hezel, G. van en A. Pol, De Flevo-landse geschiedenis in meer dan 100 verhalen, Amsterdam 2005.
- Hilliger, Bruno, Rheinische Urbare. Die Urbare von S. Pantaleon in Köln. Publikationen der Gesellschaft für Rheinische Geschichtskunde xx Behrendt, Bonn 1902.

Hogeman, J., Een oud Overijsselsch Kerkdorp, geheel Kerspel en Stichtsleem Nagele genoemd, weggespoeld en verzwolgen door de Zuiderzee, met eenige historische en geografische opmerkingen. In: Verslagen en Mededelingen Overijsselsch Regt en Geschiedenis, Tweede afdeling, Twaalfde stuk, De Erven J.J. Tijl, Zwolle 1881 (p.1-30).

Hogeman, J., Het oude graafschap Staveren, In: Friesche volksalmanak voor het jaar 1890, Leeuwarden A. Meyer, H. Kuipers en J. G. Wester (p. 183-202).

Hogestijn, J.W.H., Laat-middeleeuwse plaatsnamen in Flevoland. In: Monumenten Flevoland jrg. 11, p. 3-4, 1990.

Huisman, Kerst, Fette Heinric, In: *Leeuwarder Courant*, 5 maart 1996.

Jager, A., *Middeleeuws Kampen*, Spa Uitgevers, Zwolle, 2015.

Kossmann-Putto, Johanna A., *Kamper schepenakten 1316-1354*. Zwolle 1955.

Kerkoven, A.A., *Rogge, zout en bodemschatten. De archeologie en het cultuurlandschap van Urk in de late en post-middeleeuwen*, Lelystad 2003.

Klappe, Bruno, *Op het spoor van Maenhuizen*. In: *Schokker Erf*, nr. 78, 2011, p. 4-9.

Klappe, Bruno, *Verging Nagele in 1308?* In: *Het Schokker Erf*, nr. 21, 1992, p. 31-35.

Kuile, Mr. G.J. ter, *Oorkondenboek van Overijssel, Regesten 797-1350*, W.E. Tjeenk Willink, Zwolle, 1963.

Lacombet, Theodor Joseph, *Urkundenbuch für die Geschichte des Niederrheins oder der Erzstifts Cöln, der Fürstenthümer Jülich und Berg, Geldern, Meurs, Cleve und Mark, und der Reichsstifte Elten, Essen und Werde. Erster Band. Düsseldorf 1840*.

Linden, H. van der, *Het platteland in het Noordwesten met nadruk op de occupatie circa 1000-1300*.

In: *Algemene geschiedenis der Nederlanden*, deel 2, Fibula-Van Dishoeck.

Mieris, Frans van, *Groot charterboek der graaven van Holland, van Zeeland, en heeren van Vriesland, beginnende met de eerste en oudste brieven van die landstreeken, en eindigende met den dood van onze graavinne, vrouwe Jacoba van Beijeren...* (over de periode 723-1436), 4 delen, Leiden 1753-1756, 1982.

Molen, S.J. van der, *Oorsprong en geschiedenis van de Friezen*, Elsevier-Amsterdam/Brussel, 1981.

Mol, J.A. en K. van Vliet, *De oudste oorkonden van het Sint-Odulfusklooster van Staveren*, Jaarboek voor middeleeuwse geschiedenis 1 (1998), p. 73-134.

Mol, J.A., *Noordwest-Overijssel en Zuid-Friesland-datering en fasering*. In: *Jaarboek voor middeleeuwse geschiedenis 14* (2011), geredigeerd door A.J. Bijsterveld, M. Boone, M.J.M. Damen.

Molhuysen, P.C., *Verzameling van stukken die betrekking hebben tot Contracten van Correspondentie*. In: *Mededelingen Vereeniging tot beoefening van Overijsselsch Regt en Geschiedenis*, 1874.

Monté Verloren, J.P.H. de en J.E. Spruit, *Hoofdpijnen uit de ontwikkeling der rechterlijke organisatie in de Noordelijke*

Fragment Schoklandkaart uit de 18e eeuw met de ligging van de door het water verzwolgen Oude kerk. Uiterste noordpunt.
Bron: *Schokker Erf*, Nr. 78.

- Nederlanden tot de Bataafse omwenteling, Kluwer-Deventer, 1982.
- Muller, S., Het oudste cartularium van het Sticht Utrecht, 's-Gravenhage, 1892 (dl. 3/3).
- Nanninga Uitterdijk, J., De Nabaliae Flumen bij Tacitus. In: V.M.O.R en geschiedenis, p. 27-31.
- Pol, Aaldert, Vollenhove, Nagele, Urk en een Duitse keizer. In: De Noordoostpolder, 4 mei 2006.
- Pol, Aaldert, Adelheid, een heilige in de geschiedenis van Urk en Nagele. In: *De Vriendenkring*, zomer 2006, p. 13-24.
- Schwartzenberg en Hohenlansberg, C.F. Baron thoe, Groot Placaat en Charterboek van Vriesland. Eerste deel (...) Eindigende met het jaar 1499. 1768.
- Slechte, Henk, Geschiedenis van Deventer, deel 1, Deventer 2010.
- Sloet, L.A.J.W. Baron, Oorkondenboek der Graafschappen Gelre en Zutphen tot op den slag van Woeringen, juni 1288, deel I, Martinus Nijhoff, 1872.
- Tjeenk Willink, W.E.J., Zwolle 1963, regesten nrs.17, p. 26-27.
- Tuin, J.D. van der, In die Nagel maket vulsee suder mane. In: *De Vriendenkring*, winter 1994, p. 12-19.
- Tuuk, Luit van der, De Friezen. De vroegste geschiedenis van het Nederlandse kustgebied, Omniboek, Utrecht, 2013.
- Ven, G.P. van de (red), Leefbaar laagland, Utrecht, 2003.
- Verzameling van stukken die betrekking hebben tot Contracten van Correspondentie. In: Verslagen en Meededelingen van de Vereeniging tot beoefening van Overijsselsch Regt en Geschiedenis, Zwolle 1874.
- Vos, Arent D. Een bijzonder grote kogge inde noordoostpolder, het onderzoek van een scheepswrak op kavel a 57. Lelystad 1987.
- Vries, C. de, Geschiedenis van het eiland Urk. Posthume uitgave, Kampen, 1963.

###

advertentie

**Pannenkoekhuis
"De Strooppot"**

- Ruim 30 soorten pannenkoeken
- Kinderfeestjes
- Speel- en doepark
- Midgetgolfbaan & speurtochten

**De
Voorst**
restaurant
partycentrum

- Familiedagen
- Bruiloften
- Personeels- en themafeesten
- Uitgebreide diners
- Vergaderingen
- Speel- en doepark
- Groepsaccommodatie

MIDDEN IN HET VOORSTERBOS

Leemringweg 29, Kraggenburg, Tel. 0527-25 24 83 - info@devoorst.nl - www.devoorst.nl